

De ‘Pakisaji-zaak’ en de kwestie van eerherstel

NIMH, december 2023

Inleiding

Op 11 augustus 1947 weigerden drie Nederlandse mariniers op grond van ernstige morele en godsdienstige bezwaren een bevel om een groot deel van een Indonesische kampong nabij Pakisaji (Oost-Java) in brand te steken. Voor hun ongehoorzaamheid kregen zij zware straffen opgelegd. Terwijl de drie militairen, Johannes (Joop) de Hoog, Louis Stokking en Martinus Smit, het afbranden als een wraakactie tegen onschuldige burgers beschouwden, beoordeelden de krijgsraad, het Hoog Militair Gerechtshof in Indonesië en ook de legerleiding het bevel tot brandstichting als legitiem, omdat die daad uit militair oogpunt noodzakelijk zou zijn geweest.

Deze zogeheten ‘Pakisaji-zaak’, ‘kampongbrand-affaire’ of ‘brandstichtings-affaire’, die in Nederland en Indonesië veel stof deed opwaaien is een unieke casus, alleen al omdat het voor zover bekend de enige keer was dat Nederlandse militairen tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog (1945-1949) voor bevelweigering zijn veroordeeld. ‘Pakisaji’ is ook een complexe casus. Zo was de vraag of militairen bevelen die zij onrechtmatig achten en hen naar hun oordeel tot het plegen van een misdrijf aanzetten, mogen weigeren een – ook onder juristen – omstreden vraagstuk.

Dit verslag bevat de uitkomsten van een uitgebreid onderzoek naar de ‘Pakisaji-zaak’ naar aanleiding van een verzoek tot rehabilitatie van marinier De Hoog. Het verslag heeft weliswaar oog voor juridische vragen maar is eerst en vooral een historische reconstructie. Over de vraag of enigerlei vorm van eerherstel geboden is, een politieke beslissing, spreekt dit verslag zich niet uit. Wel beoogt het daarvoor een basis voor besluitvorming te bieden. Centrale vragen zijn of het afbranden van de huizen nabij Pakisaji als een militair noodzakelijke daad of als een ongeoorloofde represaillemaatregel (in de zin van een tegen burgers gerichte wraakoefening) moet worden beschouwd; of de drie veroordeelden een eerlijk proces hebben gekregen; en of de zwaarte van de straffen die hun zijn opgelegd, mede in vergelijking met de strafmaat zoals die toentertijd bij de berechting van militairen voor andere misdrijven is toegepast, proportioneel was. Het eerste deel van dit verslag bevat een chronologie van de meest relevante gebeurtenissen. In deel twee en drie komen de gestelde vragen aan bod, terwijl in deel vier een beknopte beschouwing aan de destijds gevoerde juridische discussies over het zogeheten toetsingsrecht (van bevelen door minderen) wordt gewijd. Het verslag sluit af met een conclusie.

Voor het onderzoek is gebruik gemaakt van primaire en secundaire bronnen, vrijwel uitsluitend Nederlandse. Wat de archiefstukken betreft, gaat het vooral om politieke, militaire en militair-juridische rapporten. Mede omdat de Pakisaji-zaak van 1947 tot heden geregeld aandacht heeft getrokken, ook in de media en in de literatuur, kan uit een breed scala aan bronnen worden geput. In combinatie met de complexiteit van de zaak verklaart dat tevens de omvang van deze historische analyse. Niettemin is het corpus aan bronnen onvolledig, mede omdat er destijds geen Indonesische burgers en bestuurders zijn gehoord. Hun visie op de ‘brandstichtings-affaire’ kan zodoende niet goed in kaart worden gebracht. Helaas zijn ook de verklaringen die de bij de brandstichting betrokken mariniers in november 1947 bij de zogeheten officier-commissaris hebben afgelegd en die als basis voor de zittingen in de krijgsraad en het Hoog Militair Gerechtshof hebben gediend, niet in

de archieven aangetroffen. Ook een belangrijk rapport van officier van justitie A.G. Veldhuis en een nota van advocaat-fiscaal J.E.K. Bondam (waarover later meer) ontbreken.

1. Chronologie van de ‘brandstichtings-affaire’

In het kader van *Operatie Product*, het eerste grote militaire offensief van medio 1947, in Nederland ook bekend als *Eerste Politionele Actie* en in Indonesië als *Agresi Militer Belanda I*, veroverden Nederlandse troepen op 22 juli de Oost-Javaanse stad Malang.¹ De Nederlandse regering, die vanwege de beslissing om de militaire kaart te spelen in de internationaal-politieke arena flink onder druk was komen te staan, riep het offensief om middernacht, van 4 naar 5 augustus, een halt toe. Op sommige plaatsen op Java rukten de Nederlandse eenheden op de valreep nog snel wat verder op. Zo ook bij Malang, waar de Mariniersbrigade op 4 augustus onder meer Pakisaji veroverde. In dit ongeveer tien kilometer ten zuiden van Malang gelegen dorp richtten eenheden van het derde infanteriebataljon (3 Inbat) van de Mariniersbrigade vervolgens een militaire post op. De bevoorrading van deze met een peloton mariniers bemande post werd vanuit deze stad verzorgd. Dat gold ook voor twee naburige militaire posten, Kebonagung² en Kendalpayak, die tot een beschermende ring van Nederlandse posities om Malang behoorden.³ De daaropvolgende anderhalf jaar, tot het moment waarop Nederland eind 1948 een tweede groot offensief ontplooidde en heel Java veroverde, vormde Pakisaji een ‘grensplaats’. Het dorp lag immers vlakbij de zogeheten demarcatielijn, een lijn die de gebieden die door Nederland en de Republiek Indonesië werden beheerst, van elkaar scheidde. Door deze ligging aan het ‘front’ was de grensstrook om Pakisaji – vanuit Nederlands perspectief – chronisch onveilig. Eenheden van het Indonesische leger en daarmee verbonden strijdgroepen voerden geregeld *hit-and-run*-acties uit (een bekende guerrillatactiek), waarbij zij Nederlandse posten, eenheden en voertuigen beschoten of mijnen legden en zich vervolgens meestal snel weer achter de demarcatielijn terugtrokken.

De sweep in Sutojayan

Op 10 augustus, vier dagen nadat mariniers van de compagnie ‘L’ van 3 Inbat in hun post Pakisaji intrek hadden genomen, reden een Nederlandse menagetruck en later een jeep die te hulp was gesnelde op een mijn. Daarbij raakten een luitenant der mariniers, te weten de postcommandant van Kendalpayak, zwaar gewond en twee onderofficieren licht. De compagniescommandant, luitenant (later kapitein) der mariniers Hendrik Grijzen (33 jaar oud), besloot reeds de volgende ochtend het dorp Sutojayan, dat enkele kilometers van Pakisaji lag, te *sweepen* (uit te kammen).⁴ Zijn opdracht luidde het dorp op wapens, munitie, strijders et cetera te doorzoeken en vervolgens een door hem van tevoren nauw afgebakende kampongstrook van 200 bij 500 meter af te branden [zie kaart hieronder]. Deze kampongstrook lag nabij de voor bevoorrading gebruikte weg die ondermijnd was

¹ De Nederlandse bezetting van Malang en omstreken had de codenaam ‘Geurt-Jan’ en werd onder meer met een peloton Sherman tanks van de Mariniersbrigade uitgevoerd.

² De militaire post in Kebonagung bevond zich in een suikerfabriek. Inlichtingendiensten hadden deze fabriek al in mei 1947 als potentieel gunstige legering in kaart gebracht. Zie Nationaal Archief (hierna: NA), 2.13.126, Inventaris van de archieven van de Mariniersbrigade in Nederlands-Indië (hierna: Marbrig), inv. nr. 132, ‘suikerfabriek Kebonagoeng’, kapitein der mariniers J. Dourlein, 9 mei 1947.

³ NA, 2.13.132, Archieven van de strijdkrachten in Nederlands-Indië (hierna: SNI), inv. nr. 3272, Korpsgeschiedenis 1-12 RI [Regiment Infanterie], 3^e kwartaal 1947: 1 Juli ’47 – 30 Sept. ’47, Operatief gedeelte.

⁴ Grijzen was sinds 1 juli 1947 commandant van de L-compagnie van 3 Inbat. Op 1 september werd hij tijdelijk tot kapitein der mariniers bevorderd. Zie NA, 2.13.257, Inventaris van de staten van dienst van militairen van de Koninklijke Marine inclusief de Marine Luchtvaartdienst, geboortejaren 1900-1920, inv. nr. 9991.

geweest en die van Pakisaji naar de post Kendalpayak liep. Door de gedwongen evacuatie van de dorpelingen en het afbranden van hun huizen zou de veiligheid op deze weg worden vergroot. Vanuit Sutojayan hadden immers ook beschietingen van Nederlandse troepen plaatsgevonden. Door dit dorp zou, aldus Grijzen die 'betrouwbare spionnenberichten' van de Veiligheidsdienst van de Mariniersbrigade (VDMB) had ontvangen, tevens een infiltratieroute 'van de extremisten' (Indonesische strijders) lopen. Dat er weinig inwoners in het dorp aanwezig waren, zag hij eveneens als een indicatie dat het door 'terroristische Republikeinse benden' voor militaire doeleinden werd gebruikt. Het kwam geregeld voor dat de bevolking in dergelijke gevallen werd ontvoerd of werd gedwongen naar Republikeinse gebieden te evacueren. Voor de compagniescommandant stond dan ook vast dat de mijnen via Sutojayan waren aangevoerd.⁵

Grijzen wees een van zijn pelotonscommandanten, luitenant der mariniers Hans Herklots (26 jaar oud), aan als actie- dan wel patrouilleleider. Deze luitenant moest zijn opdracht met twee zogeheten geweergroepen uitvoeren, in totaal 26 man onder commando van elk een sergeant. Plaatsvervanger van Herklots was sergeant der mariniers Jacobus van Tuinen (31 jaar). Een van de twee geweergroepen stond onder bevel van sergeant der mariniers Martinus Smit (33 jaar), een beroepsonderofficier. Tot diens geweergroep behoorden ook beroepskorporaal der mariniers Louis Stokking (28 jaar) en de jonge beroepsmarinier derde klas Joop de Hoog (18 jaar). Tijdens de op 11 augustus uitgevoerde sweep van Sutojayan, die om 9 uur 's ochtends begon, ondervonden de mariniers geen gewapende weerstand. Desalniettemin vonden twee of drie – de getuigenissen van de deelnemende mariniers lopen hieromtrent uiteen – Indonesiërs de dood. Volgens luitenant Herklots en sergeant Van Tuinen werden zij op de vlucht 'neergelegd' nadat zij hadden gepoogd een marinier toen die een huis wilde betreden, zijn geweer 'te ontfutselen'.⁶

Pas veel later, in 2012, bleek volgens verklaringen van een dorpsgenoot dat in ieder geval één van de slachtoffers een (minderjarige) 'jongen' was die ter plekke was geëxecuteerd. Volgens een andere, inmiddels bejaarde Javaanse ooggetuige zou deze jongen zelfs verstandelijk gehandicapt zijn geweest.⁷ Wrang is dat deze twee of drie dodelijke slachtoffers die mogelijk zijn vermoord of wellicht niet persé hadden moeten worden 'neergelegd', in alle verslagen en rapporten over 'Pakisaji' hooguit een voetnoot vormen. Dat komt mede doordat aan Nederlandse militaire en juridische zijde niemand kritische vragen over de exacte toedracht van hun dood heeft gesteld, laat staan strafrechtelijk of andersoortig onderzoek heeft gedaan.

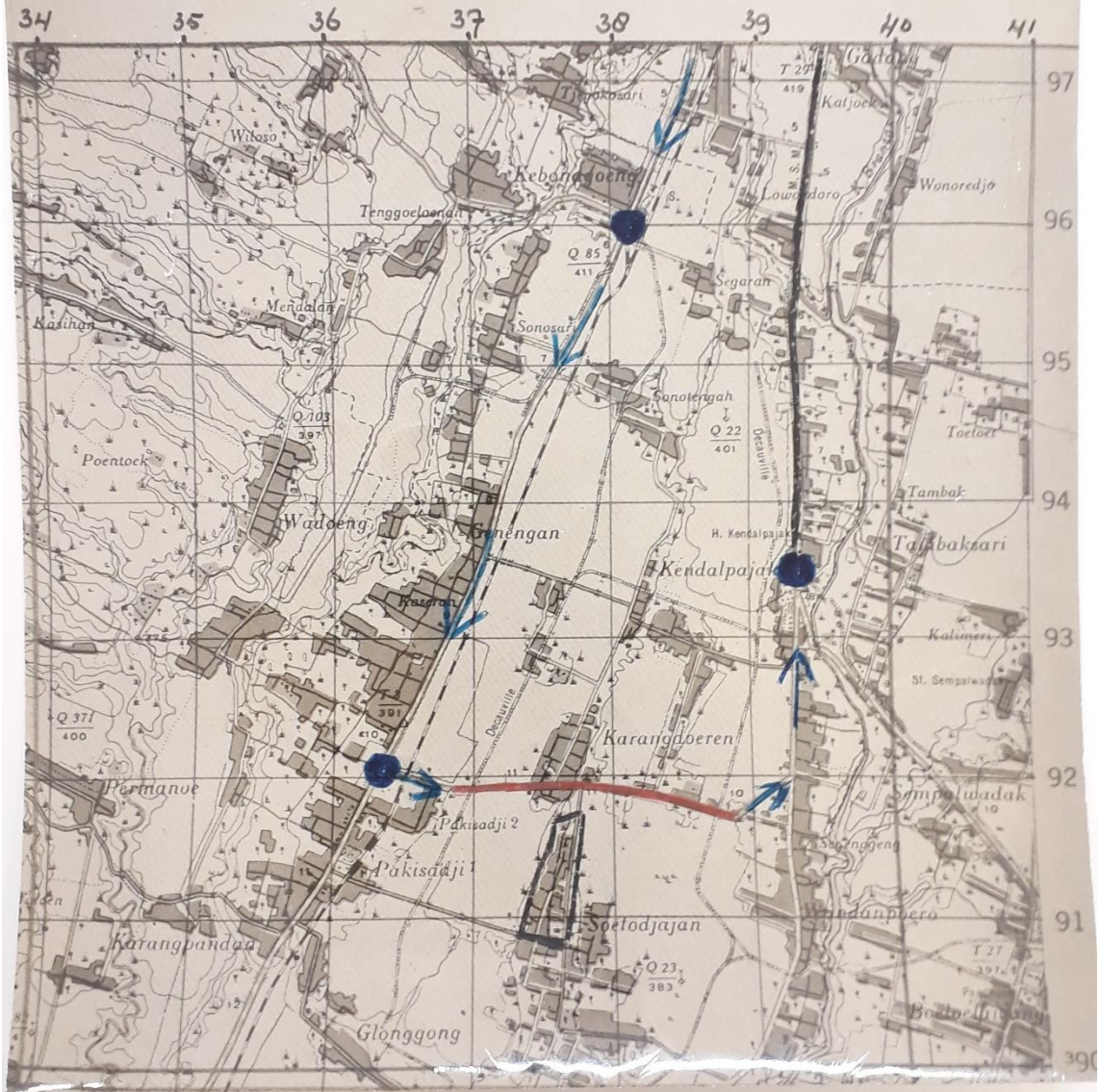
⁵ NA, Marbrig, 1745, Verklaring van de kapitein der mariniers H.R.T. Grijzen, z.d. (In de Excessennota wordt het stuk met 2 februari 1949 gedateerd, het datum waarop luitenant-Kolonel P. Eenhoorn de verklaring aan de commandant van de A-divisie aanbod); NA, Marbrig 1782, Rapport Cie [compagnie] "L", 3 Inbat Marbrig, gedetacheerd bij 1-12 RI, tijdvak 8 augustus tot 21 augustus, luitenant der mariniers H.R.T. Grijzen.

⁶ NA, 2.09.19, Archieven van de Krijgsraden (te Velde) in Nederland, Europa, Canada, Australië, Nederlands-Indië, Nieuw-Guinea en het Verre Oosten 1923-1962 (hierna: KtV), inv. nr. 100, Getuigenverhoren van het verhandelde ter terechtzitting met open deuren in de zaak tegen J.H.J. de Hoog. Volgens Herklots waren het drie dodelijke slachtoffers, volgens Van Tuinen twee, terwijl volgens sergeant der mariniers Marinus Timmermans 'enige Indonesiërs' waren gedood. Herklots en Van Tuinen spreken elkaar ook tegen omtrent de naam van de marinier wiens geweer de Indonesiërs zouden hebben gepoogd af te pakken.

⁷ Max van der Werff, 'Eerherstel drie mariniers', 6 januari 2013, <https://maxfromthewharf.com/nl/eerherstel/>; Anne-Lot Hoek, 'Jongens, laten we dit huis sparen', *Vrij Nederland*, 23 juni 2012.

JAVA EN MADDOERI 1 : 50,000.
KEPANDJEN SHEET 54/XLIII-A

FOTO-VERGR.

VERKLARING

- Eigen posten.
- Aanvoerweg.
- Weggedeelte waar }
 beschietingen en }
 mineringen plaats }
 hadden.
- Onbruikbare weg.
- Afgebrande kampong }
 gedeelte

Het staat in ieder geval vast, zo geven alle Nederlandse militaire getuigen aan, dat in Sutojayan geen wapens, munitie of strijders werden aangetroffen. Toen de eigenlijke sweep was beëindigd legden de mariniers de kampongstrook, nadat zij bewoners hadden gesommeerd hun huizen te verlaten, conform het bevel van Grijzen en Herklots in de as. Tegen dit deel van hun opdracht brachten Smit, Stokking en De Hoog ernstige morele en religieuze bezwaren naar voren en zij weigerden het in hun ogen onrechtmatige bevel uit te voeren. Zij zagen de brandstichting als een tegen onschuldige burgers gerichte represaille (wraakactie) voor de door mijnen getroffen voertuigen. Smit had aanvankelijk nog wel aan het afbranden van lege huizen meegedaan en enkelen van zijn minderen, bij wie volgens hem 'een zekere tegenzin bestond (...) om de huizen in brand te steken', aangespoord mee te doen. Hij kon het echter bij bewoonde huizen niet over zijn hart verkrijgen de bewoners, die hem smeekten hun huizen te sparen, 'naar buiten te jagen' en die dan de vernietiging van hun huis zouden moeten aanzien. Hij meldde zich bij luitenant Herklots, die hem op de strafbaarheid van bevelsweigering wees en hem aanspoorde het brandstichtingsbevel op te volgen. Nadat Smit zich had bezonnen en weer een leeg huis had afgebrand, weigerde hij dit opnieuw te doen bij een ander bewoond huis. 'Laten we dit huis sparen, jongens', of woorden van gelijke strekking zou de sergeant volgens ooggetuigen hebben geroepen. Stokking en De Hoog kampten ondertussen eveneens met ernstige morele en godsdienstige bezwaren, zodat ook zij weigerden huizen af te branden.⁸

Ondanks vermaningen van hun directe meerderen, Herklots en Van Tuinen, hielden alle drie voet bij stuk, zodat zij werden ontwapend, naar Malang gebracht en in arrest gesteld. Uit de processtukken van de krijgsraad blijkt dat ook marinier derde klasse Jan Willem van der Linden (18 jaar) twee dagen in arrest is gehouden. Toen deze jonge marinier een huis betrad waarin zich sergeant Smit, enkele andere mariniers en 'enige burgers' bevonden, vroeg hij aan Smit of dat huis ook moest worden afgebrand, waarop deze een ontkennend antwoord gaf. Toen kort nadien nog twee mariniers dat specifieke huis betraden en dezelfde vraag stelden, antwoordde Smit: 'Dit huis wordt niet in brand gestoken.' Van der Linden, die zelf geen bevel weigerde maar volgens Herklots de brandstichting wel belemmerde en daarom kort werd opgesloten, viel Smit om morele redenen bij en voegde toe: 'Ik vind het laf met al die vrouwen en kinderen er bij.'⁹ Opmerkelijk is verder dat de kampongstrook op last van luitenant Herklots niet volledig werd afgebrand. Uit de processtukken blijkt dat hij sergeant Van Tuinen opdracht gaf enkele huizen te sparen. De actie leider meende desondanks dat hij zijn opdracht voldoende had uitgevoerd, 'daar er slechts enkele krotjes werden gespaard waar ouden van dagen en zieken in zaten; (...) [en] omdat zij van absoluut geen militaire waarde waren.'¹⁰ Vermeldenswaardig is voorts dat uit een door Grijzen opgesteld rapport van de L-compagnie blijkt dat de patrouille onder leiding van Herklots op 11 augustus, afgezien van Sutojayan, ook delen van de kampong Karangduren heeft afgebrand.¹¹ Overigens werden de mariniers van 3 Inbat niet lang met de gevolgen van hun brandstichting geconfronteerd. Reeds negen dagen later, op 20 augustus 1947, werden zij namelijk afgelost door infanteristen van de derde compagnie van het bataljon 5-6 RI

⁸ 'Brandstichtings-sententie', *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* XLI (1948) 328-330.

⁹ NA, KtV, 99, Krijgsraad bij de Zeemacht in Oost-Indië, vonnis tegen Martinus Smit, 5 januari 1948; NA, KtV, 100, vonnis tegen De Hoog, getuigenverhoor Herklots.

¹⁰ NA, KtV, 100, Krijgsraad bij de Zeemacht in Oost-Indië, vonnis tegen De Hoog, 5 januari 1948.

¹¹ NA, Marbrig, 1782, Rapport Cie "L", 3 Inbat Marbrig, tijdvak 8 augustus tot 21 augustus, luitenant der mariniers H.R.T. Grijzen. Het rapport kan ook worden gedownload op <https://maxfromthewharf.com/nl/eerherstel/>.

van de Koninklijke Landmacht, die de posten Pakisaji, Kebonagung en Kendalpayak van hen overnamen. De L-compagnie van 3 Inbat opereerde vervolgens verder oostwaarts.¹²

Hoe moet het optreden van de drie mariniers (de drie bevelweigeraars) nu worden geduid? De minister van Overzeese Gebiedsdelen, Maan Sassen (KVP), vatte de beweegredenen van het trio eind 1948 als volgt samen: 'Door de drie betrokken mariniers werd geweigerd de order tot het in brand steken van de kampongstrook op te volgen, aangezien: a) naar hun mening deze maatregel als represaille op de burgerbevolking was te beschouwen daar toen en later evenmin gebleken is, dat de kampong vijandelijke elementen herbergde; b) de kampong immers werd onderzocht op wapens en springstoffen, doch niets van dien aard werd aangetroffen; c) de bewoners dezer kampong uit hun hutten werden gezet en deze voor hun ogen in brand gestoken; d) het tegen hun geweten en opvatting indruist, zonder noodzaak schade aan andermans goederen aan te brengen en in de gegeven order een represaillemaatregel tegen onschuldigen zagen; e) zij meenden, dat een dergelijk optreden onwettig is en in strijd met de orde en het recht, dat de Ned. troepen in Indonesië moeten brengen.'¹³ Sassen had daaraan nog kunnen toevoegen dat de drie mariniers in de dagen vóór de brandstichting nooit enige vijandigheid van de kant van de bevolking van Sutojayan hadden bespeurd.

De vonnissen van krijgsraad en HMG

Op 5 januari 1948 veroordeelde de Krijgsraad bij de Zeemacht in Oost-Indië de drie bevelweigeraars tot opvallend hoge gevangenisstraffen. De krijgsraad achtte het op basis van getuigenissen van negen mariniers, onder wie Grijzen, Herklots en Van Tuinen, 'wettig en overtuigend' bewezen dat het gedrag van Smit en de twee anderen gekwalificeerd diende te worden als 'in tijd van oorlog weigeren en opzettelijk nalaten te gehoorzamen van een bevel, gedaan door een daartoe bevoegde militair, zijnde het misdrijf ten aanzien van het openlijk nalaten te gehoorzamen aan een bevel gepleegd door twee of meer personen gezamenlijk en hebbende de schuldige tevens een ander aangezet zijn voorbeeld te volgen'. Het vonnis voor Smit en Stokking luidde maar liefst drie jaar gevangenisstraf, terwijl De Hoog een jaar en zes maanden kreeg. Als bijkomende straf ontsloeg de krijgsraad, die het bevel van Grijzen rechtmatig gegeven en militair noodzakelijk achtte, alle drie oneervol uit de militaire dienst, zodat zij geen soldij en – in het geval van in ieder geval Smit – hun echtgenotes in Nederland geen uitkering meer kregen. Het verschil in de duur van de straffen viel te verklaren uit het feit dat Smit en Stokking hogere rangen bekleedden, waardoor zij een grotere verantwoordelijkheid droegen voor wat de krijgsraad als een 'hoog ernstig misdrijf' zag. Ook zouden Smit en in mindere mate Stokking de pas achttienjarige De Hoog ertoe hebben aangezet hun slechte voorbeeld te volgen.¹⁴

De drie mariniers gingen tegen hun vonnis in hoger beroep. Drie maanden later, op 2 april 1948, bevestigde het Hoog Militair Gerechtshof (HMG) in Indonesië echter de drie vonnissen, het ontslag uit de militaire dienst inclusief. Wel verlaagde het HMG de strafmaat, onder meer omdat het gerechtshof het niet bewezen achtte dat het trio de bevelsweigering samen had uitgevoerd. De krijgsraad had dit vermeende gezamenlijke handelen als strafverzwarend beoordeeld, hoewel de drie

¹² J. van Rijs, *Zo was het! Gedenkboek 3-5 RI*, 46.

¹³ NA, Marbrig, 1745, Departementale nota ministerie voor Overzeese gebiedsdelen, aangeboden door Sassen aan Drees, 11 november 1948.

¹⁴ NA, KtV, 99, vonnis tegen Martinus Smit, 5 januari 1948; NA, KtV, 100, vonnis tegen Johannes de Hoog, 5 januari 1948; 'Brandstichtings-sententie', *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* XLI (1948).

beklaagden hadden benadrukt dat hun gewoergroep tijdens de sweep verspreid was geraakt en dat zij los van elkaar hadden besloten het brandstichtingsbevel te weigeren. De vonnissen van het HMG bleven echter streng en luidden twee jaar en zes maanden gevangenisstraf voor Smit, twee jaar voor Stokking en een jaar voor De Hoog. Omdat tegen de vonnissen van het HMG geen verder beroep mogelijk was, grepen de drie veroordeelden naar hun laatste strohalm: op 24 mei 1948 dienden zij een gratieverzoek in bij koningin Wilhelmina.¹⁵

Reacties in pers en politiek

In Nederland vonden ondertussen de nodige ontwikkelingen plaats. De echtgenote van de veroordeelde beroepsmilitair Smit kreeg van de overheid bijvoorbeeld bericht dat haar maandelijkse uitkering werd stopgezet. Dit ging gepaard met het droge advies zich desnoods met het Bureau voor maatschappelijk hulpbetoon in haar woonplaats in verbinding te stellen.¹⁶ Opmerkelijk is verder dat vlootpredikanten van de Koninklijke Marine, die zich aangesproken voelden vanwege het beroep van de bevelweigerers op morele en vooral religieuze principes, de families van de veroordeelden aanschreven.¹⁷ Zij poogden hen daarmee een hart onder de riem te steken en spraken hun bewondering voor de standvastigheid van het trio uit. Zo ontving de vrouw van Smit al op 29 oktober 1947 een brief waarin een vlootpredikant benadrukte dat de arrestatie van haar man geen reden voor schaamte maar juist voor trots was, omdat hij niet anders kon dan een opdracht die tegen zijn geweten inging, te weigeren.¹⁸ Deze en andere brieven kwamen in de loop van 1948 – wanneer en hoe precies is onduidelijk – bij de pers terecht, overigens tot verdriet van minister van Marine Wim Schokking (CHU). Hij vond dat de hele zaak, schreef hij eind 1948, mede daardoor ‘te grote proporties [had] aangenomen’, ook ‘doordat het bij Justitie terecht kwam’.¹⁹ Een – onvrijwillige – bijdrage aan de ophef over de zaak leverde voorts het *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* (MRT) door in mei 1948 de vonnissen van zowel krijgsraad als HMG te publiceren. Daarmee lokte dit militair-juridische vakblad, op dit tijdstip in feite nog een spreekbuis van de overheid, ook in juridische kringen allerlei discussies en publicaties uit.

Niettemin verschenen de eerste artikelen in de pers pas eind september, begin oktober 1948, ruim een jaar na de brandstichting. Spraakmakend was vooral het artikel ‘Spoor’s afgebrande dessa’s op Java’ in het religieus-socialistische tijdschrift *Tijd en Taak*, geschreven door de hervormde arbeiderspredikant en PvdA-lid Jan Buskes. Dominee Buskes betoogde dat op Java geregeld ‘represailles a la Putten’ werden toegepast, ‘zonder de militaire noodzaak, terwijl deze represailles door de hoogste instanties gesanctioneerd worden’. Als voorbeeld noemde hij Pakisaji, waar een ‘afschrikwekkend voorbeeld’ moest worden gesteld nadat twee voertuigen op een mijn waren gereden. Volgens hem moesten de drie bevelweigerers, die zich moedig en flink hadden gedragen, in hun eer worden hersteld in plaats van op schandalige wijze worden opgesloten. ‘Wat doet de Minister van marine? Wat doet onze Regering? Wat doet de Partij van de Arbeid? Wat doet onze Kerk? Wat doen u en ik?’²⁰ Zijn *cri de coeur* leidde er onder meer toe dat tientallen lezers van *Tijd en*

¹⁵ NA, Marbrig, 1745, Departementale nota ministerie voor Overzeese gebiedsdelen, aangeboden door Sassen aan Drees, 11 november 1948; NA, KtV, 100, sententie HMG in de zaak De Hoog.

¹⁶ ‘Tegen zijn geweten’, *Het Vrije Volk*, 9 oktober 1948.

¹⁷ De vlootpredikant van 3 Inbat was H.F. Kat. Of hij ook tot de brieverschrijvers behoorde is onbekend.

¹⁸ J.J. Buskes, ‘Spoor’s afgebrande dessa’s op Java’, *Tijd en Taak*, 2 oktober 1948.

¹⁹ NA, Marbig, 1745, Nota over Smit, De Hoog en Stokking, minister van Marine Wim Schokking, 23 december 1948.

²⁰ Buskes, ‘Spoor’s afgebrande dessa’s op Java’, *Tijd en Taak*, 2 oktober 1948.

Taak en het gelijkgezinde periodiek *De Vlam*, ter ondersteuning van de drie weigeraars, Buskes giften stuurden, die zich vervolgens publiekelijk voor deze ‘overweldigende steun’ bedankte.²¹

Op 14 oktober 1948 roerde, mede door toedoen van PvdA-lid Buskes, ook de politiek zich. Twee prominente PvdA-politici, Koos Vorrink en Marinus van der Goes van Naters, respectievelijk de partijvoorzitter en de voorzitter van de fractie in de Tweede Kamer, stelden kritische Kamervragen aan minister-president en partijgenoot Willem Drees en aan minister Sassen. Zij vroegen de bewindslieden of hun bekend was dat drie militairen ‘zware straffen’ hadden gekregen omdat zij een bevel om een kampong plat te branden hadden geweigerd. Verder vroegen zij – een toespeling op de in Nederland verfoeide Duitse ‘kadaverdiscipline’ – of de regel ‘Befehl-ist-Befehl’ in de Nederlandse rechtsstaat van toepassing was. De vragenstellers wilden voorts van de ministers weten of zij de opvatting van de drie veroordeelde mariniers deelden, dat het ‘om een represaillemaatregel tegen de burgerbevolking ging, welke volkenrechtelijk niet geoorloofd was’. Mochten de bewindslieden vinden dat deze militairen geen ‘rechtmatig gegeven bevel’ hadden geweigerd, wilden zij dan bevorderen dat het gewezen vonnis werd gecorrigeerd? Vorrink en Van der Goes van Naters verzochten hen tevens een onderzoek in te stellen naar de vraag of het platbranden van Sutojayan een militaire noodzaak was of ‘als een represailledaad moet worden beschouwd’. De Kamerleden hamerden er specifiek op dat de ministers dat onderzoek ‘met de nodige waarborgen van objectiviteit’ moesten omkleden.²²

De nadruk op de door hen vereiste objectiviteit was in feite niet mis te verstane kritiek op de gebruikelijke gang van zaken bij door de regering in gang gezette onderzoeken naar vermeende misdaden en misstanden bij de Nederlandse krijgsmacht in Indonesië. De autoriteiten voerden dergelijke onderzoeken namelijk pas uit als (vermeende) schandalen publiekelijk bekend waren geworden en zij deze dus niet langer konden negeren. Dergelijke onder publieke druk gestarte onderzoeken behelsden meestal echter niet meer dan een oppervlakkige navraag bij de verantwoordelijke militaire instanties in Indonesië of de tegen hen gerichte verwijten wel klopten, en zij leverden normaal gesproken dan ook weinig tot niets op. De parlementaire vragenstellers werden keer op keer afgescheept met de mededeling dat van de verwijten niets was gebleken of dat deze vanwege ontbrekende, geanonimiseerde of onnauwkeurige gegevens in de aanklacht helaas niet goed konden worden onderzocht. Bovendien duurden dergelijke ‘onderzoeken’ steevast zeer lang, wat feitelijk neerkwam op het bewust traineren van de zaak of het plegen van ambtelijke obstructie.²³

De media maakten wel onmiddellijk werk van de Kamervragen van de twee PvdA’ers, die in Nederlandse en Indische kranten een groot aantal kritische artikelen uitlokten: niet alleen bij de links-oppositionele en kerkelijke bladen, maar ook bij de meer gezagsgetrouwe conservatieve en liberale media, tot regionale en lokale kranten aan toe. Zo kopte de *Dragtster Courant* ‘Een

²¹ Zie over de giften onder meer *De Vlam. Weekblad voor vrijheid en cultuur*, nr. 47, 20 november 1948, 2; *Tijd en Taak* nr. 9, 20 november 1948, blz. 8; *Tijd en Taak* nr. 13, 18 december 1948, 3. Onder het kopje ‘Pakisadji’ of ‘Verantwoording Pakisadji’ voerde Buskes de schenkers anoniem op met het bedrag dat zij hadden gedoneerd. Wat Buskes met de giften deed blijft onduidelijk. Wel is duidelijk dat hij zijn lezers in november 1948 opriep niet meer te doneren omdat het bedrag dat hij had ontvangen afdoende was.

²² NA, 2.13.172, Inventaris van het archief van de Commandant Zeemacht in Nederlands-Indië (hierna: CZNI), 108, Aneta nieuws, 17 oktober 1948; Aangangsel Handelingen Tweede Kamer 1948-1949, blz. 33.

²³ Raben en Romijn, *Talen van geweld*, 397-433; Limpach, *Brandende kampongs*, 585-590; Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 233; Loe de Jong, *Het Koninkrijk, deel 12*, 1026-1027.

schandvlek voor ons Indonesisch leger?', terwijl de *Provinciale Drentsche en Asser Courant* eveneens voor een vragende titel koos: "'Befehl ist Befehl" – ook voor Nederlandse militairen?'. De *Graafschapper* – als derde en kennelijk door de titel van het artikel in *Tijd en Taak* geïnspireerd voorbeeld – titelde 'Vragen over Spoor's "verbrande dessa"'.²⁴ Het communistische dagblad *De Waarheid*, dat niet vergat regeringspartij PvdA fijntjes te wijzen op haar medeverantwoordelijkheid voor de door de twee Kamerleden aangekaarte affaire, betoogde net als Buskes dat het vernielen en afbranden van huizen in Indonesië aan de orde van de dag was: 'Het dorpje Pakisadji is door de Nederlandse militairen platgebrand. Maar dit is niet het enige afgebrande dorp, daarvóór zijn reeds ontelbare andere huizen en dorpen in de as gelegd.'²⁵ Ook enkele Duitse kranten namen notie van de voor Nederland pijnlijke 'brandstichtingsaffaire', volgens de *Gazet van Limburg* zelfs met enig leedvermaak en gecombineerd met vergelijkingen met wat Duitse commandanten in Nederland hadden 'gepresteerd'. De Duitse kranten zouden daarbij onder meer kritische berichten van de Zwitserse *Neue Zürcher Zeitung* hebben overgenomen.²⁶

De autoriteiten waren, mede door alle commotie in de pers, verbolgen over Buskes en diens felle en in hun ogen polemische kritiek. In zijn preken vanaf de kansel had hij het ook nog eens gewaagd generaal Spoor te bekritisieren. Minister van Marine Schokking trok in oktober in de ministerraad tegen de dominee van leer, terwijl minister van Justitie René Wijers (KVP), die van de procureur-generaal een rapport over de preek van Buskes had ontvangen, zelfs bekeek of er aanleiding was voor strafvervolging van de dominee (wat niet het geval bleek). De Hervormde Synode vroeg Buskes eveneens om uitleg.²⁷ In het *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* wond M. Krauss, uitgerekend de fiscaal van de zeekrijgsraad die de drie mariniers begin 1948 tot hoge straffen had veroordeeld, zich op over de 'tendentieuze krantenberichtjes' die in Nederland het nodige stof hadden doen opwaaien.²⁸

Op 12 november 1948 lieten minister-president Drees en minister Sassen de twee Kamerleden weten dat zij over de veroordelingen van de drie mariniers waren geïnformeerd, dat de gratieverzoeken nog in behandeling waren en dat zij om 'nadere toelichting' vanuit Indonesië hadden gevraagd. Na deze te hebben ontvangen zouden de ministers op de resterende vragen terugkomen.²⁹ Tot ergernis van Drees en andere bewindslieden, die talrijke brieven en telegrammen naar Indonesië stuurden of daar, zoals in het geval van de minister-president, bij hun bezoeken ter plaatse persoonlijk op aandrongen, liet deze 'nadere toelichting' echter nog meer dan vier maanden op zich wachten. Nog op 10 maart 1949 stuurde de minister van Overzeese Gebiedsdelen het zoveelste verzoek aan de Indische regering om 'het onderzoek naar de militaire noodzaak van de getroffen maatregel zoveel mogelijk te bespoedigen, een en ander in verband met de noodzaak de vragen, welke in de Kamer

²⁴ 'Een schandvlek voor ons Indonesisch leger?', *Dragster Courant*, 8 oktober 1948; "'Befehl ist Befehl" - ook voor Nederlandse militairen?', *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 16 oktober 1948; 'Vragen over Spoor's "verbrande dessa"', *De Graafschapper*, 18 oktober 1948.

²⁵ 'De verantwoordelijkheid voor het platbranden van Pakisadji. Met vragen pleiten Vorrink en v.d. Goes zich niet vrij', *De Waarheid*, 26 oktober 1948.

²⁶ 'Neue Zuercher trekt historische parallelen. En de Duitsers hebben (ten onrechte) leedvermaak', *Gazet van Limburg*, 13 november 1948.

²⁷ Romijn en Raben, *Talen van geweld*, 414.

²⁸ M. Krauss, 'De kampongbrand-affaire', *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* XLII (1949) 71.

²⁹ NA, 2.10.14., Inventaris van het archief van de Algemene Secretarie van de Indische regering (hierna: AS), 3781, Sassen aan Beel en Spoor, 11 november 1948; NA, Marbrig, 1745, Drees en Sassen aan Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 11 november 1948; Sassen aan Wijnen, 31 december 1948. Omdat Sassen de inlichtingen uit Indonesië wilde afwachten besloten de autoriteiten het gratieverzoek aan te houden.

hieromtrent zijn gesteld, te kunnen beantwoorden'. Vanuit Indonesië kreeg Den Haag onder meer te horen dat het uitblijven van een antwoord een gevolg was van een 'ongelukkige samenloop van omstandigheden', terwijl het tweede grote offensief van eind 1948-begin 1949 de militaire informatievoorziening helaas verder had vertraagd.³⁰ Deze vertraging – feitelijk een schoffering van de betrokken bewindslieden – was een van de vele voorbeelden van ambtelijke obstructie, ditmaal vooral van de zijde van de militaire autoriteiten in Indonesië.

Het gratieverzoek

Omdat Den Haag zo lang op de gewenste nadere gegevens uit Indonesië moest wachten en marinier De Hoog al sinds 11 oktober 1948 op vrije voeten was – maar vanwege diens ontslag uit de krijgsmacht wel zonder inkomsten zat –, besloten de autoriteiten in maart 1949 niet nog langer op de 'inlichtingen' uit Indonesië te wachten en het gratieverzoek eerder dan de Kamervragen af te doen. Ook de twee andere veroordeelden, Smit en Stokking, waren op 30 december 1948 voorlopig in vrijheid gesteld in afwachting van de beslissing over hun gratieverzoek. Omdat zij al sinds 10 september 1947 opgesloten hadden gezeten, had minister van Justitie Wijers 'voldoende termen' aanwezig geacht 'om de executie der gevangenisstraffen te onderbreken'.³¹

Het Hoog Militair Gerechtshof in Indonesië en andere autoriteiten, onder wie W. Bödeker, het hoofd van de afdeling juridische Zaken van het ministerie van Overzeese Gebiedsdelen, en J.J. van Houten, de secretaris-generaal van het ministerie van Marine, adviseerden eind 1948 het gratieverzoek af te wijzen. Bödeker, die zich ook tegen een nieuw onderzoek keerde omdat de krijgsraad en het HMG de Pakisaji-zaak al afdoende zouden hebben bekeken, pleitte voor afwijzing omdat 'juist verschillende belangen van de Staat tot uitvoering der straffen dringen'. Niettemin pleitten de ministers van Marine en Justitie, Schokking en Wijers, die het verzoekschrift voor gratie op 28 maart 1949 naar koningin Juliana stuurden, voor gratieverlening. Op 22 april 1949, bijna een jaar nadat de drie mariniers hun gratieverzoek hadden ingediend, volgde de koningin het advies van de twee ministers en verleende gratie. Voor De Hoog had dit gebaar, niet te verwarren met rehabilitatie, geen praktische gevolgen. Gratie hield immers de kwijtschelding in van het nog niet uitgezeten deel van een gevangenisstraf, maar hij had zijn straf al volbracht. Voor Schokking en Smit gold dat niet (volledig): Stokking's straf was op 27 februari 1949 geëxpireerd en die van Smit liep nog tot 12 juli van dat jaar.³² Omdat de korporaal en de sergeant in de periode 30 december 1948 tot 22 april 1949, als gezegd, voorlopig waren vrijgelaten (in afwachting van het gratiebesluit), hadden zij in het geval van een afwijzing in beginsel nog enkele maanden achter de tralies moeten zitten. Verder behelsde de

³⁰ NA, CZNI, 108, generaal-majoor Buurman van Vreeden aan Territoriaal- tevens Troepencommandant Oost-Java, 21 januari 1949; NA, Algemene Secretarie, 3781, Beel aan Spoor, 13 december 1948, Van Maarseveen aan Regvind (Regering van Nederlands-Indië); 10 maart 1949; NA, Marbrig, 1745, Sassen aan Schokking, 12 februari 1949; Drees aan Van Maarseveen, 8 maart 1949.

³¹ NA, 2.03.01, Inventaris van de archieven van de ministeries voor Algemeene Oorlogsvoering van het Koninkrijk (AOK) en van Algemene Zaken (AZ): Kabinet van de Ministerpresident (hierna: KMP), 3836, Wijers aan Sassen, 25 januari 1949; Sassen aan Schokking, 12 februari 1949; Schokking aan Van Maarseveen, 28 februari 1949; Drees aan Sassen, 8 maart 1949.

³² Zij profiteerden ook van de algemene 'Jubileumgratie' die per KB van 26 augustus 1948 was verleend naar aanleiding van de inhuldiging van koningin Juliana op 6 september 1948. Zie NA, Marbrig, 1745, Wijers en Schokking aan koningin Juliana, 28 maart 1949.

gratie, wederom op voorspraak van de twee ministers, voor de drie mariniers de vernietiging van de bijkomende straf van ontslag uit militaire dienst.³³

De beantwoording van de Kamervragen van de twee PvdA-parlementariërs, deels mosterd na de maaltijd, liet tot 2 juni 1949 op zich wachten: zeven maanden nadat de vragen waren gesteld. Drees en de nieuwe minister van Overzeese Gebiedsdelen, J.H. van Maarseveen (KVP) kwalificeerden de brandstichting als een geval van militaire noodzaak. Zij leunden sterk op de verklaring van Grijzen, terwijl zij daarnaast benadrukten dat ook de pelotonscommandant (Herklots), de sergeant-opvolgend pelotonscommandant (Van Tuinen), de commandant van de Mariniersbrigade (kolonel W.A.J. Roelofsen), de krijgsraad en het HMG in Indonesië, alsmede de net overleden legercommandant (Spoor), de actie als militair noodzakelijk hadden beoordeeld. In antwoord op de vraag of 'Befehl ist Befehl' voor de Nederlandse rechtsstaat gold, noteerden de ministers dat 'uiteraard een strenge gehoorzaamheidsplicht op de Nederlandse militair rust', maar dat er geen sprake was van 'kadaverdiscipline' en dat een militair 'bij uitzondering' een bevel mocht en moest weigeren, maar dan wel 'wanneer dit bevel duidelijk in strijd met het Nederlands recht of volkenrecht is'. De ministers schreven verder: 'Opgemerkt moet echter worden dat bij twijfel de gehoorzaamheidsplicht primeert, en dat de militair, die zonder voldoende grond zijn gehoorzaamheidsplicht op zijde schuift, niet gevrijwaard is tegen een strafrechtelijke veroordeling.' De ministers verwezen verder naar de in het MRT gepubliceerde vonnissen en merkten tot slot op dat 'de gratieverzoeken, waaromtrent indertijd werd medegedeeld, dat zij in behandeling waren, inmiddels zijn ingewilligd'.³⁴ Met deze 'pseudo-barmhartigheid', aldus hoofdredacteur Jan Greven in 1995 in *Trouw*, was – in 1949 althans – de voor de regering pijnlijke 'brandstichtings-affaire' politiek-ambtelijk afgedaan. Hoewel er, zoals we nog zullen zien, intern wel degelijk enkele twijfels waren geuit, sloten de gelederen zich daarmee weer.³⁵

Ontwikkelingen vanaf 1950 tot heden

Net als over de hele verloren oorlog in Indonesië heerste over 'Pakisaji' in Nederland na 1949 min of meer twintig jaar lang publiekelijk een stilzwijgen. Een uitzondering vormde een artikel in de *Friese Koerier* van 26 januari 1953. Deze krant schreef naar aanleiding van de berechting van Duitse oorlogsmisdaden in het Franse dorp Oradour-sur-Glane en de daar door de daders achteloos opzij geschoven morele beginselen: 'Hier zijn uitzonderingen. Tijdens de tweede [sic] politionele actie in Indonesië werd bij een collectieve strafactie de kampong Pakisadji verwoest. Met trots herinneren wij ons, dat toen drie jonge mannen de waarachtige eer van de Nederlandse mens hebben hooggehouden, door dit bevel te weigeren. Zij wisten dat er een grens is waar men niet over heen gaat, ook niet op bevel.'³⁶

Nadat in 1969 klokkenluider-veteraan Joop Hueting in een televisie-interview schokkende onthullingen over Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië had gedaan, reageerde de Nederlandse

³³ NA, Marbig, 1745, codetelegram Bödeker aan Sassen, 15 november 1948; 'Aantekening voor de minister', secretaris-generaal J.J. van Houten, 29 oktober 1948; Nota over Smit, De Hoog en Stokking, minister van Marine Schokking, 23 december 1948; Wijers en Schokking aan koningin Juliana, 28 maart 1949.

³⁴ NA, KMP, 3836, Drees en Van Maarseveen aan Voorzitter van de Tweede kamer der Staten-Generaal, 31 mei 1949; Aanhangsel Handelingen Tweede Kamer 1948-1949, 167; 'Het platbranden van een kampong. Nadere officiële gegevens', *De Locomotief*, 9 juni, 1949.

³⁵ Limpach, *Brandende kampongs*, 645; Jan Greven, 'De Excessennota', *Trouw*, 12 augustus 1995.

³⁶ 'Oradour', *Friese Koerier*, 26 januari 1953.

regering enkele maanden later met de publicatie van de zogeheten *Excessennota*. Minister-president Piet de Jong (KVP) trok op basis van deze nota, die niet meer was dan een haastige archiefinventarisatie, de – inmiddels weerlegde – conclusie dat de Nederlandse krijgsmacht als geheel zich correct had gedragen. In de *Excessennota* wijdden de ambtelijke samenstellers – op onkritische wijze – ook enkele pagina's aan het platbranden van Sutojayan. Een jaar later, in 1970, besteedden de veteranen-onderzoekers Jacques van Doorn en Wim Hendrix voor het eerst in een wetenschappelijke studie, zij het slechts in een korte alinea, aandacht aan het 'geval-Pakisadji', een zaak, schreven zij, die 'destijds veel stof [deed] opwaaien'.³⁷ Sindsdien hebben verschillende journalisten, historici, schrijvers en juristen over deze 'affaire' gepubliceerd. Hoewel naar aard en vorm verschillend, hebben hun stukken gemeen dat zij allemaal kritiek op de zware bestraffing van de drie bevelweigerers uitten.³⁸ Ook het eerherstel kwam daarbij deels ter sprake. Zo noteerde jurist en historicus Cees Fasseur, in lijn met Buskes, in 2008 in *Trouw*: 'En er is nog iets. Dat is eerherstel, desnoods postuum, voor de drie mariniers die op 11 augustus 1947 weigerden een kampong in Pakisadji (Oost-Java) in brand te steken. Zij wilden zich niet schuldig maken aan 'Duitse' represailles. Zij kregen lange gevangenisstraffen, niet omdat zij wreedheden hadden begaan, maar voor het niet-opvolgen van een dienstbevel.'³⁹ Deze oproep kwam lang nadat De Hoog (1980), Stokking (1989) en Smit (1994) waren overleden.

Uit het latere onderzoek bleek onder meer dat De Hoog en Stokking nooit iets tegen hun kinderen over de 'affaire' hebben verteld. Bovendien hebben zij beiden, zo lijkt het, in hun verdere loopbaan hinder van hun veroordeling ondervonden. Nicolien De Hoog, dochter van Joop de Hoog, onderbouwde dit in 2013 in *Vrij Nederland* als volgt: 'Het ergste van alles vind ik nog wel dat mijn vader zijn hele leven als crimineel geregistreerd heeft gestaan. Als weigeraar had hij een smet op zijn naam en is hij in zijn verdere leven in zijn keuzes beperkt. Hij wilde dominee worden, studeerde psychologie aan een niet-officiële universiteit en is uiteindelijk maar een eigen praktijk begonnen. Ik denk dat het hem niet lukte om een vaste baan te vinden.'⁴⁰ De Hoog heeft volgens zijn dochter ook zwaar geleden onder zijn gevangenschap in Surabaya, waar hij tussen moordenaars en andere

³⁷ Excessennota, 76-78; Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 226.

³⁸ Zie onder meer Dick Schoonoord, *De Mariniersbrigade 1943-1949, wording en inzet in Indonesië*, 337-338; Greven, 'De Excessennota', *Trouw*, 12 augustus 1995; Cees Fasseur, 'Rawagede is Nederlandse ereschuld, en er zijn er meer', *Trouw*, 26 november 2008; Anne-Lot Hoek, 'Jongens, laten we dit huis sparen'. Weigerers op Java', *Vrij Nederland*, 23 juni 2012; Max van der Werff, 'Eerherstel drie mariniers', 6 januari 2013, <https://maxfromthewharf.com/nl/eerherstel/>; Chris van der Heijden, 'Oogjes dicht en snaveltjes toe', *De Groene Amsterdammer*, 27 februari 2013; Harm Ede Botje en Anne-Lot Hoek, 'Geen moordenaars, wel een strafblad', *Vrij Nederland*, 14 september 2013; Stan Meuwese, *Twee eeuwen dienstplicht, discipline, dienstweigering en desertie*, 505-509; Rémy Limpach, *De brandende kampongs van Generaal Spoor*, 643-646; Maurice Swirc, *De Indische doofpot. Waarom Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië nooit zijn vervolgd*, 122-125; Stan Meuwese, 'Pakisadji en Bondowoso 1947 – wanneer wordt er recht gedaan?', *Vredesmagazine*, nr. 4-2021, 14-15; Esther Zwinkels, 'Het recht als wapen'. Het optreden van de Nederlandse justitie tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog', in: Gert Oostindie, Ben Schoenmaker en Frank van Vree (red.), *Over de Grens. Nederlands extreem geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*, 293; Jan Philip Uitenbroek, 'Nicolines vader weigerde dorp plat te branden en werd als landverrader gezien: 'Hij heeft gewoon een heldendaad verricht'', *EenVandaag*, 14 juni 2023, <https://eenvandaag.avrotros.nl/item/nicolines-vader-weigerde-indonesisch-dorp-plat-te-branden-en-werd-als-landverrader-gezien-hij-heeft-gewoon-heldendaad-verricht/>; Remco Raben en Peter Romijn, *Talen van geweld. Stilte, informatie en misleiding in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*, 413-415.

³⁹ Fasseur, 'Rawagede is Nederlandse ereschuld, en er zijn er meer', *Trouw*, 26 november 2008.

⁴⁰ Botje en Hoek, 'Geen moordenaars, wel een strafblad', *Vrij Nederland*, 14 september 2013.

criminel opgesloten had gezeten.⁴¹ Uit de staat van dienst van De Hoog blijkt voorts dat hij, nadat het gratiebesluit de straf ontslag uit militaire dienst in april 1949 als gezegd had vernietigd, op 10 juni 1949 een verzoek voor 'eervol ontslag uit Rijkszeedienst' heeft ingediend; dit rekest werd op 16 oktober van dat jaar goedgekeurd.⁴² Gerardus Stokking, zoon van Louis Stokking, gaf desgevraagd in *Vrij Nederland* aan dat zijn vader na zijn vrijlating zijn hele leven in militaire dienst is gebleven, waarbij hij voor de marine in de jaren vijftig onder meer naar Nieuw Guinea en de Antillen is uitgezonden. Zijn veroordeling zou hem niettemin parten hebben gespeeld, aldus Gerardus Stokking: 'Het incident heeft hem wel zijn strepen gekost.'⁴³ Uit de militaire persoonsgegevens van Stokking blijkt dat hij tot 1965, tot zijn 'eervol ontslag', in dienst is gebleven. Ondanks totaal meer dan dertig dienstjaren schopte hij het inderdaad niet verder dan marinier eerste klas respectievelijk tijdelijk korporaal.⁴⁴ Of deze stagnatie in rang met zijn veroordeling of met andere factoren te maken had, valt echter niet met zekerheid te zeggen. Over het leven van de kinderloos gebleven Smit na diens terugkeer in Nederland zijn geen gegevens bekend. Vast staat wel dat ook hij op 16 oktober 1949, op eigen verzoek, eervol uit de militaire dienst is ontslagen.⁴⁵

Over de vraag of de drie mariniers na de gratieverlening een schadevergoeding hebben ontvangen, bestaat enige onduidelijkheid. In een artikel in *Vrij Nederland* uit 2012 wordt hierover zonder bronvermelding gezegd: 'Na zijn gratie kregen hij [De Hoog] en de andere twee militairen nooit eerherstel, maar wel verstrekte de Nederlandse overheid een schadevergoeding. Van dat geld kocht hij studieboeken.'⁴⁶ In het voor dit onderzoek geraadpleegde archiefmateriaal, inclusief het uitgebreide persoonsdossier van De Hoog, is echter geen enkele aanwijzing gevonden dat er een schadevergoeding of een andere vorm van compensatie zou zijn betaald.

In 2012 bracht onderzoeker Max van der Werff de 'Pakisaji-zaak', die hij opnieuw had onderzocht, weer onder de aandacht. Hij was zelfs naar Sutojayan gereisd om daar getuigen te interviewen. Hij concludeerde dat 'Pakisaji', zoals de drie mariniers hadden beweerd, een represaille was geweest. De PvdA-Kamerleden Frans Timmermans en Angelien Eijsink stelden op 10 juni 2012 naar aanleiding van zijn onderzoek Kamervragen. Zij drongen aan op eerherstel van de drie veroordeelden, zoals inmiddels ook Nicolien de Hoog dat deed. Minister van Defensie Hans Hillen (CDA) ging daar in september 2012 echter niet in mee, omdat de drie mariniers zich naar zijn zeggen aan 'opzettelijke ongehoorzaamheid' hadden schuldig gemaakt. Hillen achtte het bovendien 'niet zorgvuldig' het gedrag van de mariniers te herbeoordelen 'aan de hand van de hedendaagse normen en met de wetenschap van nu'. De teleurgestelde Nicolien de Hoog overwoog na deze 'dooddoeners van Hillen' en het feit dat Timmermans na zijn benoeming tot minister (eind 2012) niets meer van zich liet horen een rechtszaak tegen de Nederlandse staat te beginnen.⁴⁷ In mei 2013 riepen zij en Kamerlid Harry

⁴¹ Hoek, 'Jongens, laten we dit huis sparen'. Weigeraars op Java', *Vrij Nederland*, 23 juni 2012.

⁴² Defensie Semi-Statistisch Informatiebeheer, Staat van dienst Johannes de Hoog, 1 oktober 1963.

⁴³ Botje en Hoek, 'Geen moordenaars, wel een strafblad', *Vrij Nederland*, 14 september 2013.

⁴⁴ NA, 2.13.257, Staten van Dienst van militairen Koninklijke Marine, geboortejaren 1900-1920, inv. nr. 9183, staat van dienst Louis Stokking.

⁴⁵ NA, 2.13.257, Staten van Dienst van militairen Koninklijke Marine, geboortejaren 1900-1920, inv. nr. 19873, staat van dienst Martinus Smit.

⁴⁶ Hoek, 'Jongens, laten we dit huis sparen'. *Vrij Nederland*, 23 juni 2012.

⁴⁷ Botje en Hoek, 'Geen moordenaars, wel een strafblad', *Vrij Nederland*, 14 september 2013; Hoek, 'Jongens, laten we dit huis sparen'. Weigeraars op Java', *Vrij Nederland*, 23 juni 2012; Tweede Kamer der Staten-Generaal, vergaderjaar 2011-2012, Aanhangsel van de Handelingen, 3478. Begin 2013 liet minister van

van Bommel (SP) in de *Volkskrant* de Nederlandse regering op tot al dan niet postuum eerherstel voor militairen die onrechtmatige dienstbevelen hadden genegeerd.⁴⁸

Tien jaar later, op 14 juni 2023, kwam tijdens het Kamerdebat over de uitkomsten van het grote Indonesië-onderzoek (Onafhankelijkheid, Dekolonisatie, Geweld en Oorlog in Indonesië, 1945-1950) ook het lot van dienst- en bevelweigeraars ter sprake.⁴⁹ De actualiteitenrubriek EenVandaag besteedde ter gelegenheid daarvan aandacht aan de nog steeds voortdurende strijd van De Hoog om eerherstel voor haar vader. Daarbij vertelde zij dat haar vader na terugkomst in Nederland zelfs een poosje ondergedoken had gezeten omdat hij bang was 'voor wraakacties van andere militairen'. Samen met familieleden strijdt De Hoog tot heden voor diens eerherstel, waarbij zij naar eigen zeggen van het kastje naar de muur dan wel van ministerie naar ministerie is gestuurd en tegen allerlei obstakels is opgelopen. 'Iemand in de Tweede kamer zou hiermee aan de slag gaan, maar dat is nooit gebeurd. Het is gewoon blijven liggen.'⁵⁰

2. Militaire noodzaak of represaille?

Tot zover de chronologie. Nu wenden we ons tot de vraag of 'Pakisaji' een geval van militaire noodzaak of een represaille (in de zin van een ongeoorloofde wraakactie) was. Voor de krijgsraad en het HMG gaf bij hun oordeelsvorming de doorslag dat het platbranden van de kampongstrook in Sutojayan volgens de meerderen van het trio (Grijzen, Herklots en Van Tuinen), evenals voor de commandant van de Mariniersbrigade (kolonel Roelofsen) en voor de legercommandant (generaal Spoor), zonder meer militair noodzakelijk was geweest. Wanneer we deze getuigenissen – en helaas zijn er alleen getuigenissen van Nederlandse militairen bewaard gebleven – nader onder de loep nemen, kunnen er echter de nodige vraagtekens bij de door deze commandanten vastgestelde noodzaak worden geplaatst.

Voordat we hier nader op ingaan is het goed bij de term represaille stil te staan. De betrokkenen in de Pakisaji-zaak en ook andere personen die zich in het debat mengden, zeker de niet militair-juridisch geschoolden, verstonden hieronder meestal een ongeoorloofde en verwerpelijke wraakactie die zich tegen ongewapende burgers richtte. Represaille is in het oorlogsrecht echter deels toegestaan. Historicus Azarja Harmanny schrijft hierover in zijn studie naar de inzet van zware wapens tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog: 'Pure wraak (revenge) heeft in internationale verdragen weinig rechtsgrond, maar represaille (reprisal en/of retaliation) wordt niet categorisch als onwettig beschouwd wanneer gedefinieerd als een gewapende reactie op een schending van het oorlogsrecht door de tegenpartij, met als doel die schending te doen stoppen. Rechtstreekse aanvallen op burgers waren ten tijde van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog al niet toegestaan, maar een expliciet verbod op represailles tegen burgers en hun eigendommen volgde pas na het einde van het conflict. In de praktijk is het moeilijk om een duidelijk onderscheid te maken tussen represaille en wraak. Ook worden de begrippen dikwijls door elkaar gebruikt. Maar net

Defensie Janine Hennis-Plasschaert (VVD) per brief aan Van der Werff, die eveneens om eerherstel van de drie bevelweigeraars verzocht, weten zich bij de zienswijze van ambtsvoorganger Hillen aan te sluiten.

⁴⁸ Harry van Bommel en Nicoline de Hoog, 'Tijd voor eerherstel Indië-weigeraars', *Volkskrant*, 17 mei 2013.

⁴⁹ Pakisaji was geen specifiek onderzoeksveld van dit onderzoek. Wel komt de zaak in het slotwerk *Over de Grens* en in een deelstudie van ODGOI, *Talen van geweld*, beknopt ter sprake.

⁵⁰ Uitenbroek, 'Nicolines vader weigerde dorp plat te branden en werd als landverrader gezien', 14 juni 2023.

als bij geweldgebruik tijdens reguliere gevechtshandelingen is bij de beoordeling van represailles van belang of de tegenmaatregel proportioneel en onderscheidend is.⁵¹

Inconsequente redenering

Om te beginnen valt op dat de militaire autoriteiten inconsequent redeneerden. Zo verklaarde luitenant Grijzen eerst tegen zijn minderen dat het doel van de maatregel om Sutojayan plat te branden het verkrijgen van een 'vrij schootsveld' was, zodat de weg naar Pakisaji vanuit de post aldaar goed kon worden beveiligd. Sergeant Smit, die de brandstichting als gezegd als een represaille beschouwde in reactie op het mijnincident met twee voertuigen, zei voor de krijgsraad niet te weten hoe het afbranden van een kampongedeelte het aanvoeren van mijnen moest voorkomen. Smit geloofde in ieder geval niet 'dat de bedoeling van het platbranden kan zijn geweest om een [vrij] schootsveld te verkrijgen, daar allereerst een schootsveld nimmer drie kilometer van een post verwijderd wordt gemaakt en bovendien dan toch ook de struiken en bossen en de huizen aan de voorkant van de kampong hadden moeten worden opgeruimd'.⁵² Op de leden van de krijgsraad maakte deze logische argumentatie kennelijk geen indruk – of zij negeerden haar. In het verslag van de krijgsraadzitting is in ieder geval geen reactie op deze redenering van Smit geboekstaafd. Ook Roelofsen, Spoor en anderen boden hem op dit punt geen weerwoord.

Ook toen minister van Overzeese Gebiedsdelen Sassen, door de Kamervragen tot een reactie gedwongen, zich in november 1948 per telegram tot Louis Beel (KVP), de Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon (HVK) in Indonesië, wendde, noteerde hij: 'Ik verzoek U mij uitvoerige inlichtingen te doen toekomen, waaruit duidelijk komt vast te staan, dat deze opruiming noodzakelijk was voor het vrijmaken van een schootsveld in verband met een grotere beveiliging van het verkeer door de kampong Soetadjajan.'⁵³ We zien dus dat zowel Grijzen als Sassen nadrukkelijk aan het vrijmaken van een schootsveld refereerde. Drie maanden later, op 26 februari 1949, liet generaal Spoor echter aan Beel weten dat 'opruiming van de kampongstrook (...) niet is geschied voor het vrijmaken van schootsveld, doch uit tactische noodzaak om een einde te maken aan beschietingen en het leggen van mijnen op de weg Malang – Kebonagoeng – Pakisadji'.⁵⁴

Spoor had de zienswijze dat het 'opruimen' uit tactische noodzaak was gebeurd al eerder in een persoonlijke brief aan Sassen medegedeeld.⁵⁵ De generaal sprak dus liever over een 'tactische noodzaak' dan over het 'vrijmaken van een schootsveld'. Ook in een op 2 februari 1949 gedateerde verklaring van Grijzen zelf, die HVK Beel van de legerleiding had ontvangen en die hij pas in maart 1949 aan de betrokken bewindslieden in Den Haag aanbood, viel te lezen dat deze kapitein het 'tactisch noodzakelijk' had gevonden 'om de kampong Soetodjajan te elimineren'.⁵⁶ In de loop van de tijd is de formele verklaring 'vrijmaken van een schootsveld' dus gewijzigd in 'militaire of tactische

⁵¹ Azarja Harmanny, *Grof geschut. Artillerie en luchtmacht in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2022), 292-293.

⁵² 'Brandstichtings-sententie', *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* XLI (1948), 330.

⁵³ NA, Marbrig, 1745, Codetelegram Sassen aan Beel, 18 november 1948.

⁵⁴ NA, KMP, 3836, Van Lier namens Spoor aan Beel, 26 februari 1949.

⁵⁵ Excessennota, 76. Deze brief is niet bij de archiefstukken aangetroffen.

⁵⁶ NA, AS, 3781, Beel aan Van Maarseveen, 8 maart 1949; NA, Marbrig, 1745, Verklaring Grijzen, z.d. Het valt op dat luitenant-kolonel der mariniers P. Eenhorn, Commandant Basis Onderdelen Mariniers Brigade, de verklaring van Grijzen op 2 februari 1949 aan de commandant van de A-divisie aanbood, die hem weer naar de legerleiding doorstuurde. Dezelfde Eenhorn was begin 1948 president van de zeekrijgsraad geweest die de drie mariniers tot hoge straffen had veroordeeld.

noodzaak'. De reden hiervoor is onbekend. Het lijkt aannemelijk dat Spoor – en wellicht op diens instigatie en/of op basis van de tegenargumenten van Smit ook Grijzen zelf – al snel besepte dat noodzaak overtuigender klonk en juridisch meer hout sneed dan het argument van vrijmaken van een schootsveld, zodat de legerleiding naar buiten toe vooral op deze uitleg ging hameren.

Twijfels bij een minister, twee meerderen en collega-mariniers

Verder valt op dat het bovengenoemde verzoek van minister Sassen bepaald niet aan de door de twee PvdA-Kamerleden verlangde objectiviteit bij het onderzoek voldeed. Hij vroeg immers nadrukkelijk alleen naar gegevens die de militaire noodzaak van de brandstichting zouden bevestigen. De reden waarom hij dit deed is notabene dat hij die noodzaak zelf niet inzag. In het reeds aangehaalde telegram aan HVK Beel schreef hij op 18 november 1948 immers dat 'de militaire noodzaak niet overtuigend blijkt uit de processtukken en de daarbij gevoegde kaart'.⁵⁷ Ook in een kort daarvoor aan Beel verstuurd telegram had Sassen geconstateerd: 'Uit processtukken en de bijgevoegde kaart is de militaire noodzaak niet overtuigend gebleken.'⁵⁸

Terwijl de minister van Overzeese Gebiedsdelen dus geenszins van het argument van militaire noodzaak overtuigd was, gaven twee van de drie meerderen van het weigerende trio, luitenant Herklots en sergeant Van Tuinen, te kennen dat zij het platbranden van Sutojayan wel degelijk óók als een wraakactie beschouwden. Hun opmerkingen in die richting werden in de vonnissen van de krijgsraad en het HMG – al dan niet bewust – verzwegen, maar zij ontsnapten niet aan de aandacht van de minister van Marine Schokking. Na het bestuderen van de processtukken noteerde hij namelijk: 'Dat het karakter van de maatregel, militaire noodzaak, niet voor ieder[e aan de actie deelnemende marinier] duidelijk sprak, blijkt uit de verklaring van Herklots "dat ze ook kon worden opgevat als strafmaatregel"; Van Tuinen zag dit [ongeoorloofde] element – naast militaire noodzaak – er [ook] in aanwezig.'⁵⁹ Herklots en Van Tuinen refereerden allebei nadrukkelijk aan 'het in de lucht vliegen van voertuigen door mijnen' als motief voor de sweep, waarop de volgende dag het platbranden was gevolgd.⁶⁰ De oordelen van in ieder geval Herklots en Van Tuinen, en in principe ook die van Spoor die impliciet aan het mijnincident als impuls voor de brandstichting refereerde, waren dus niet zo eenduidig als de krijgsraad en het HMG het in hun vonnissen deden voorkomen – en in het MRT was gepubliceerd. Uitgerekend de twee directe meerderen van Smit, Stokking en De Hoog, die in tegenstelling tot alle andere genoemde commandanten zelf ook aan de sweep hadden deelgenomen, te weten Herklots en Van Tuinen, onderkenden wel degelijk óók een element van wraak in de actie.

Twijfels aan de militaire noodzaak leefden er bovendien bij in ieder geval een substantieel deel van het in Pakisaji gelegeerde peloton mariniers dat de opdracht van Grijzen moest uitvoeren. Een aantal van deze minimaal twintig mariniers, onder wie Smit, Stokking en De Hoog, vermoedde reeds in de avond voor de uitvoering, op 10 augustus, dat er een op zijn minst twijfelachtige represaille op

⁵⁷ NA, Marbrig, 1745, Codetelegram Sassen aan Beel, 18 november 1948.

⁵⁸ NA, Marbrig, 1745, Codetelegram Sassen aan Beel, z.d., waarschijnlijk 11 november 1948.

⁵⁹ NA, Marbrig, 1745, Nota over Smit, De Hoog en Stokking, minister van Marine Schokking, 23 december 1948. In het getuigenverhoor van Herklots staat zelfs het woord 'natuurlijk': 'Dat deze maatregel [platbranden van Sutojayan], aangezien deze volgde op het in de lucht vliegen van twee voertuigen door landmijnen, natuurlijk ook nog kon worden opgevat als een strafmaatregel naar aanleiding van dit voorval', zie NA, KtV, 100, getuigenverhoor Herklots.

⁶⁰ NA, KtV, 99, Krijgsraad bij de Zeemacht in Oost-Indië, vonnis tegen Smit, 5 januari 1948; NA, KtV, 100, getuigenverhoor Herklots.

handen was. Zo verklaarde De Hoog, aldus het verslag van de krijgsraadzitting, 'dat in de middag van die dag op hun post bekend werd, dat de volgende dag bij wijze van strafmaatregel een kampong zou worden platgebrand'. Ook Smit gaf aan dat op hun post op 10 augustus bekend werd dat 'een patrouille zou plaatsvinden waarbij tevens een kampongcomplex in de as zou worden gelegd'. Hierdoor ontstond volgens de sergeant een 'zekere stemming' onder de manschappen, 'daar deze gekant waren tegen het in brand steken van kampongs'. Het was op dezelfde dag bovendien bij iedereen bekend geworden dat twee Nederlandse voertuigen op een mijn waren gereden. Een andere marinier die over de rechtmatigheid van de aanstaande actie twijfelde, was korporaal der mariniers Harry de Vries. Op 10 augustus deelde hij 's avonds aan zijn kameraden mee 'dat hij zeker niet zou meedoen aan het in brand steken van de kampong, indien dit zou geschieden als represaillemaatregel, omdat twee wagens op landmijnen waren gelopen'.⁶¹

Ook minister van Marine Schokking merkte in zijn eerder aangehaalde nota op dat 'op de avond van 10 augustus 'enkele' pelotonsleden 'critisch [stonden] tegenover de maatregel, welken omvang toen nog slechts in algemene trekken vaag bekend was'. Bovendien stond het voor de minister vast 'dat het hier geen maatregel betrof, waarvan voor deze militairen de noodzaak onmiddellijk aansprak, in tegendeel'. Schokking noteerde verder dat Grijzen op eigen initiatief de order had gegeven om een gedeelte van de kampong Sutojayan af te branden en dat het de eerste keer was dat het peloton van Herklots een dergelijke vernietigingsopdracht kreeg. Hij bekritiseerde voorts dat Herklots, evenals Grijzen, zijn bevelen onvoldoende had toegelicht. De minister vroeg zich zelfs af of 'een verklaring of toelichting vooraf' zijdens deze commandant 'de thans ontstane incidenten [bevelsweigerig, vonnissen en ophef] niet zou hebben voorkomen'.⁶²

De draai van advocaat-fiscaal Bondam

Een andere belangrijke afwijkende visie komt uit militair-juridische hoek, te weten van advocaat-fiscaal J.E.K. Bondam en van officier van justitie A.G. Veldhuis. Beide juristen begonnen medio 1948 klaarblijkelijk aan de juistheid van de opvatting van kapitein Grijzen te twijfelen. Helaas kan hun tegenvisie niet adequaat, laat staan integraal, worden weergegeven, omdat hun nota's niet in de archieven zijn aangetroffen. Wel hebben maar liefst vier gezagsdragers, onder wie twee ministers, op de onverwachte 'draai' van Bondam gereflecteerd, zodat de strekking ervan wel bekend is. Deze militair jurist trad in april 1948 nog op als aanklager bij het HMG en eiste toen zware straffen tegen het weigerende drietal. Op basis van een nota die Veldhuis, de vertegenwoordiger van de procureur-generaal bij de Regeringscommissaris voor bestuursaangelegenheden (Recomba⁶³) van Oost-Java, op 23 juni 1948 had opgesteld, pleitte dezelfde Bondam er op 31 juli echter verrassend voor om de nog resterende straffen van de mariniers kwijt te schelden. Secretaris-generaal Van Houten noemde deze wending 'de grote ommekeer' van de advocaat-fiscaal.⁶⁴

Volgens minister van Justitie Wijers had Bondam zijn zienswijze veranderd 'op grond van de overwegingen, dat de geopperde bezwaren [van het veroordeelde trio] wel degelijk ernstig genomen

⁶¹ NA, KtV, 100, Krijgsraad bij de Zeemacht in Oost-Indië, vonnis tegen De Hoog, 5 januari 1948; 'Brandstichtings-sententie', *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* XLI (1948), 328-329.

⁶² NA, Marbig, 1745, Nota over Smit, De Hoog en Stokking, minister van Marine Schokking, 23 december 1948.

⁶³ Java kende drie Recomba's die in hun regio's (West-, Midden- en Oost-Java) de hoogste Nederlandse bestuurders waren. In Oost-Java bekleedde op dat tijdstip C.O. van der Plas, de rechterhand van luitenant gouverneur-generaal Huib van Mook, deze functie.

⁶⁴ NA, Marbrig, 1745, 'Aantekening voor de minister', secretaris-generaal J.J. van Houten, 29 oktober 1948.

kunnen worden en dat verschil van mening bestaat omtrent de juistheid van de opvatting van de bevelvoerende kapitein'.⁶⁵ Ook het hoofd van de afdeling Juridische Zaken van het ministerie van Marine, Bödeker, merkte op dat Bondam in zijn verslag had medegedeeld 'dat hij zijn oorspronkelijke standpunt moest herzien naar aanleiding van rapport PG-vertegenwoordiger bij Recomba O-Java' [Veldhuis]. Bödeker, die een nota over het nog lopende gratieverzoek had opgesteld, noteerde verder dat de redenen voor deze draai 'tot een gunstige overweging van de ingediende gratieverzoeken aanleiding kunnen geven'.⁶⁶ Ook minister van Marine Schokking refereerde aan de 'notie van PG-vertegenwoordiger Veldhuis'. Hij vond diens stuk echter vaag en oppervlakkig, onder meer omdat Veldhuis de namen van zijn informanten niet had genoemd en omdat diens nota 'niet met Grijzen en Herklots is behandeld'.⁶⁷ Dat Veldhuis zijn informanten wellicht niet had genoemd om hen te beschermen, kwam blijkbaar niet bij Schokking op – evenmin als de gedachte dat Veldhuis zijn stuk wellicht bewust niet aan Grijzen en Herklots had voorgelegd omdat hij hen kennelijk had bekritiseerd.

Een rekbare term

Een ander punt dat opvalt aan de vonnissen van zowel de krijgsraad als het HMG, was dat zij zich niet kritisch verhouden tot het begrip 'militaire noodzaak', in feite een subjectieve en rekbare term. Een term ook die door commandanten, te pas en te onpas, werd gehanteerd om door hen gegeven bevelen en door hen geïnstigeerd gebruik van geweld achteraf te rechtvaardigen, zo blijkt ook uit internationaal onderzoek. De militaire rechters die het drietal bevelweigeraars hebben berecht, hebben er echter op geen enkele wijze blijk van gegeven dat zij het argument van militaire noodzaak aan een kritische toets hebben onderworpen.⁶⁸

Uit prestigeoverwegingen, om politieke repercussies te vermijden en vanwege de behoefte de vuile was binnen te houden, twijfelde ook de legerleiding in Indonesië, als er al onderzoeken plaatsvonden, vrijwel nooit aan het door ondercommandanten gepresenteerde argument militaire noodzaak. En als er hoger in de hiërarchie toch enige twijfel was, bleef die binnenkamers. Naar buiten toe dekte de legerleiding, die haar fiat aan de oordelen van de krijgsraad moest geven, haar in opspraak geraakte ondercommandanten steevast door hun uitleg 'militaire noodzaak' klakkeloos te onderschrijven, indien er 'lastige' vragen uit Den Haag, Indonesië, de media of andere instanties kwamen. Uit historisch onderzoek is tevens gebleken dat de Nederlandse militaire justitie zich van 1945 tot 1950 sterk door militair-operationele belangen, zoals het bewaren van de discipline en het beperken van de eigen verliezen desnoods met ongeoorloofde middelen, heeft laten leiden. Deze belangen wogen steevast zwaarder dan juridische en morele principes, ook in relatie tot vooral de Indonesische slachtoffers. Anders geformuleerd: het doel heiligde de middelen, zo bleek keer op

⁶⁵ NA, Marbrig, 1745, Wijers aan Schokking, 28 maart 1949.

⁶⁶ NA, Marbrig, 1745, codetelegram Bödeker aan Sassen, 15 november 1948.

⁶⁷ NA, Marbrig, 1745, Nota over Smit, De Hoog en Stokking, minister van Marine Schokking, 23 december 1948.

⁶⁸ Michael Walzer, *Just and Unjust Wars: A Moral Argument with historical illustrations* (London 1977) 144; Michiel Smit, 'Voor "recht en rechtvaardigheid": De Nederlandse militaire ethiek tijdens de Indonesische Dekolonisatieoorlog (1945-1949). Het rechtsbewustzijn van soldaten ten aanzien van extreem geweld' (RMA-thesis Universiteit Leiden 2021), 22-39; Rémy Limpach, *Tasten in het duister. Inlichtingenstrijd tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2023), 322; Zie ook de bijdrage van Robert Cribb in 'Debate on De brandende kampongs van General Spoor by Rémy Limpach, with Bart Luttikhuis, Abdul wahid, Robert Cribb and Harry Poeze', in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde/Journal of the Humanities and Social Sciences of Southeast Asia* 173 (2017) 4, 559-579.

keer. Het primaat van de oorlog betekende dat ook de krijgsraden, als er bij uitzondering al officieren werden berecht, vrijwel nooit vraagtekens plaatsten bij het argument van militaire noodzaak.⁶⁹

Hieraan zij nog toegevoegd dat wraakneming – voor onder meer aanslagen en beschietingen door de Indonesische tegenstander – in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog een van de belangrijkste drijfveren van Nederlands extreem geweld was. Deze represailles waren veelal ongericht en hadden vooral tot doel het afschrikken van de bevolking, die de moeilijk te identificeren en te grijpen ‘extremisten’, zo dachten veel commandanten, wel moest hebben ondersteund. Er zijn dan ook legio voorbeelden gedocumenteerd van Nederlandse wraak- en strafacties in de vorm van het platbranden van hele dorpen of het met artillerie of mortieren in de as leggen van plaatsen die de ‘pech’ hadden nabij plekken te liggen waar mijnen waren gelegd of beschietingen van Nederlandse eenheden hadden plaatsgevonden. Omdat de Nederlandse militairen er meestal niet in slaagden de daders op te sporen, grepen zij in deze ‘vuile’ en onoverzichtelijke guerrillastrijd geregeld terug op een collectieve bestraffing van dorpen.⁷⁰

Juist het overduidelijke, door verschillende getuigen van hoog tot laag expliciet vastgestelde directe verband tussen het platbranden van de kampong Sutojayan en het op een mijn rijden van twee voertuigen daags daarvoor wijst erop dat de ‘Pakisadji-zaak’, ondanks alle beweringen van de legerleiding, brigadecommandant Roelofsen en kapitein Griizen, een ongeoorloofde represaille zou kunnen zijn geweest die als militaire noodzaak werd goedgepraat.

3. Fair proces en eerlijke strafmaat?

Of het in de as leggen van Sutojayan daadwerkelijk militair noodzakelijk was, is dus in ieder geval lang niet zo duidelijk als de betrokken militaire en militair-juridische autoriteiten in 1948 en 1949 zo stellig beweerden. Een andere belangrijke vraag is of de drie bevelweigerders een eerlijk proces hebben gekregen en of de zwaarte van hun straffen passend was.

Evidente intentie om zwaar te straffen

Bij de analyse van de relevante stukken valt op dat alle genoemde autoriteiten en instanties (commandanten, krijgsraad, HMG alsmede brigade- en legerleiding) een groot belang bij de veroordeling van het trio hadden. Voor de drie directe meerderen die het bevel tot brandstichting gaven, Griizen, Herklots en Van Tuinen, is dat evident: vrijspraak van hun minderen zou immers betekenen dat zij een onrechtmatig bevel hadden gegeven waardoor zij zelf strafbaar zouden zijn, met gevolgen ook voor hun militaire carrière. Voor hogere commandanten als Roelofsen en Spoor, die de militaire eindverantwoordelijkheid droegen, stond bovendien het prestige van respectievelijk de Mariniersbrigade en de gehele krijgsmacht in Indonesië op het spel. Krijgsraadvonnissen werden binnen de krijgsmacht bekend gesteld en sijpelden snel in bredere, ook civiele kringen door. Een vrijspraak van de drie weigerders zou dus allerhande politieke en maatschappelijke repercussies, aan

⁶⁹ Esther Zwinkels, ‘Het recht als wapen’, 283-291; Limpach, *Brandende kampongs*, 468-540, 645; Stef Scagliola, *Last van de oorlog. De Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking* (Rotterdam 2002), 108, 222; Roel Frakking en Martijn Eickhoff, ‘Revolutionaire Werelden. Legitimiteit, geweld en loyaliteit tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog’, in: Oostindie, Schoenmaker en Van Vree (red.), *Over de Grens*, 177-201, aldaar 195; Azarja Harmanny, ‘De mythe van de “Hollandse methodiek”. Zware wapens in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog’, in: Oostindie, Schoenmaker en Van Vree (red.), *Over de Grens*, 241-273, aldaar 270-271.

⁷⁰ Zie hierover onder meer Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*; Limpach, *Brandende kampongs*; Harmanny, *Grof geschut* of Oostindie, Schoenmaker en Van Vree (red.), *Over de Grens*.

het 'thuisfront' in Nederland tot in de VN aan toe, kunnen hebben gehad – en natuurlijk koren op de molen van de door de legerleiding zo verfoeide Indonesische propaganda zijn geweest.

Het zwaarst woog echter het overkoepelende gezamenlijke belang van legerleiding, brigadecommandanten en de hoge officieren die de militaire justitie domineerden, namelijk de handhaving van de strikte gehoorzaamheidsplicht als 'conditio sine qua non (...) voor het behoud van de krijgsmacht'. Deze plicht was immers de ruggengraat van de discipline, tucht en hiërarchie. Een vrijspraak zou deze pijlers van de krijgsmacht in hun ogen op gevaarlijke wijze hebben ondermijnd, een voor hen onverteerbaar scenario. Hoe belangrijk de veroordeling van de bevelweigerers werd geacht, kwam in de krijgsraadzitting van januari 1948 zeer duidelijk naar voren. De leden van deze raad, onder leiding van krijgsraadpresident, luitenant-kolonel der mariniers P. Eenhoorn, zagen de bevelweigerers als 'hoogst ernstig misdrijf' waartegen, zo benadrukten zij in hun vonnis, 'met kracht stelling' moest worden genomen.⁷¹

De rechters benadrukten dan ook dat 'een zeer strenge bestraffing' diende te volgen. Zo gezien is het weinig verrassend dat zij in alle drie gevallen de strenge eis van de fiscaal volgden. Daar bovenop voelden zij zich echter nog geroepen, hoewel de aanklager dit niet had geëist, bij alle drie de bijkomende straf van ontslag uit de militaire dienst op te leggen. De krijgsraad liet er voorts geen twijfel over bestaan dat hij het beroep van de beklaagden op 'onwettige en ongefundeerde "gewetensbezwaren" en aanverwante termen' volledig ongegrond vond, in het bijzonder gedurende 'ogenblikken dat de krijgsmacht als een hecht aaneengesloten geheel voor het welzijn van het vaderland dient op te komen'. In de ogen van de krijgsraad kon ongehoorzaamheid 'deprimerend op de andere mariniers en desorganiserend voor de krijgsmacht' werken. De krijgsraad stelde verder dat voor de veroordeelden, in het geval van innerlijke conflicten en twijfel aan de rechtmatigheid van de bevelen, 'de normale weg van beklag' open had gestaan; een weg die zij nalieten te bewandelen. Dat die weg echter alleen maar achteraf kon worden gevolgd, na zelf dus eerst medeplichtig te zijn geworden aan een eventuele represaille of wraakactie, liet de krijgsraad in het midden. Het 'toetsingsrecht voor een mindere' van bevelen was volgens deze rechtbank slechts in 'buitengewoon exceptionele' omstandigheden van toepassing, te weten 'in gevallen waar zeer klaarblijkelijk menselijk onrecht wordt gedaan'. Dat Pakisaji een (ongeoorloofde) represaille zou zijn geweest, was de krijgsraad echter 'uit geen enkel gegeven gebleken'. Bovendien was het toetsingsrecht voor minderen 'geheel op eigen risico'.⁷²

Het HMG oordeelde dat de door het trio gegeven verklaring, dat er sprake zou zijn van een represaille, 'lichtvaardig' en 'gevaarlijk' was. Van een 'mensonterend bevel', zoals hun raadsman had geopperd, was bovendien geen sprake daar de bewoners 'ruimschoots' de tijd zouden hebben gehad hun huizen te ontruimen.⁷³ Los van de vraag waarom volgens het HMG het bevel een leeg huis voor de ogen van de bewoners af te branden niet mensonterend zou zijn, stond ook voor dit hof de militaire noodzaak buiten kijf. Het meende eveneens dat met 'de grootste gestrengheid' tegen het gezagsondermijnende gedrag stelling moest worden genomen. Ook het HMG achtte het 'juist onder

⁷¹ NA, KtV, 100, sententie HMG in de zaak van Johannes Herminus Jacobus De Hoog; 'Brandstichtings-sententie', *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* XLI (1948) 334-339.

⁷² 'Brandstichtings-sententie', *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* XLI (1948) 333-337.

⁷³ Overigens kan man zich afvragen waarom het bevel een leeg huis voor de ogen van zijn eruit gehaalde bewoners af te branden niet mensonterend zou zijn maar het afbranden van een huis met de bezittingen van de bewoners wel.

de huidige [oorlogs]omstandigheden' van groot belang de opvolging van bevelen in stand te houden omdat anders de 'de discipline en tucht worden ondermijnd'.⁷⁴ Al deze uitingen illustreren dat zowel krijgsraad als HMG, met het schrikbeeld van ondermijning van de gehoorzaamheidsplicht en teloorgang van de discipline voor ogen, een afschrikwekkend voorbeeld wilde stellen door de drie bevelweigeraars streng te straffen. De rechters wilden beslist voorkomen dat deze unieke rechtszaak een gevaarlijk precedent zou scheppen.

Blind geloof in verklaringen van hogerhand

In dat beeld past dat de krijgsraad en het HMG de verklaringen van Grijzen, Herklots, Van Tuinen, Roelofsen en Spoor klakkeloos aanvaardden. Dat blijkt onder meer uit een formulering in het vonnis van de HMG die in algemene zin leek uit te gaan van de juridische onfeilbaarheid van Nederlandse commandanten. Minderen mochten immers 'a priori' verwachten, 'zeker in oorlogstijd en van beroepsofficieren' (zoals Grijzen), 'te doen te hebben met dienst bevelen, welke maatregelen van militaire noodzaak en niet van represaille inhouden'.⁷⁵

De bewering van Grijzen, dat hij 'betrouwbare spionnenberichten' van de VDMB had ontvangen die zouden bevestigen dat de mijnen vanuit Sutojayan waren gelegd, lokte evenmin kritische vragen uit. Gelet op het feit dat in militaire kringen algemeen bekend was dat informatie van spionnen – zeker in pas sinds enkele dagen veroverde gebieden zoals Malang en omgeving waar nog geen spionnennetwerken waren opgebouwd – bepaald niet altijd even betrouwbaar was, had van onafhankelijke rechters een meer kritische houding ten opzichte van deze inlichtingen verwacht mogen worden.

De stelling van Grijzen dat de mijnen die tot de twee explosies hadden geleid, via de 'infiltratieroute' Sutojayan moesten zijn aangevoerd, werd eveneens voor zoete koek geslikt.⁷⁶ Een blik op de kaart verduidelijkt echter dat het aanvoeren van de mijnen evengoed kan zijn geschied vanuit minimaal drie andere kampongcomplexen die langs of nabij de ondermijnde weg lagen – of zelfs vanuit Pakisaji. Dat in Sutojayan op 10 augustus weinig bewoners aanwezig waren, is in ieder geval geen afdoende bewijs en eigenlijk zelfs geen indicatie voor deze stelling. Het lage inwonertal kan immers ook het gevolg zijn geweest van het feit dat veel burgers als gevolg van het geweld van het recente Nederlandse offensief (de *Eerste Politionele Actie*) waren weggevlucht. De Indonesische propaganda, die vrij efficiënt was, schilderde de Nederlandse militairen immers af als wreed, meedogenloos en roofzuchtig. Evengoed kan de afwezigheid van een deel van de bevolking van Sutojayan een meer plaatselijke en tijdelijke veiligheidsmaatregel zijn geweest, omdat de kampongbevolking of de lurah (het dorpshoofd) gevechtsacties tussen Nederlandse en Indonesische strijdkrachten verwachtte. Omdat de justitiële autoriteiten hebben nagelaten dit te onderzoeken, is onbekend of andere kampongs in de buurt eveneens tijdelijk verlaten waren. De krijgsraad en het HMG vonden het bovendien onnodig burgers of bestuurders ter plaatse over deze kwestie – of andere vraagstukken waaronder hun eventuele betrokkenheid bij anti-Nederlands verzet – te horen.

⁷⁴ NA, KtV, 100, sententie HMG in de zaak van De Hoog; 'Brandstichtings-sententie', *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* XLI (1948), 336-339.

⁷⁵ 'Brandstichtings-sententie', *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* XLI (1948), 336-337.

⁷⁶ Ebenda, 338.

Als de rechters de militaire rapporten (goed) zouden hebben bestudeerd, zouden hen wellicht nog andere aspecten zijn opgevallen. In een door kapitein Grijzen opgemaakt verslag van de L-compagnie van 3 Inbat blijkt als gezegd dat op 11 augustus 1947 ook delen van de kampong Karangduren zijn afgebrand. Zowel de krijgsraad als het HMG stelde over deze – waarschijnlijk meteen na de sweep in Sutojayan ‘probleemloos’ uitgevoerde – brandstichting echter geen vragen. Ook in alle andere ambtelijke stukken en de MRT-artikelen over de Pakisaji-zaak blijft deze brandstichting onvermeld. Nog opmerkelijker is dat in hetzelfde rapport van Grijzen voor 12 augustus 1947, notabene een dag na de met brandstichting gepaard gaande sweep van Sutojayan en andere tussen Pakisaji en Kendalpayak gelegen kampongs, vermeld staat: ‘Daar de weg Pakisadji – Kendalpajak geregeld ondermijnd was, werd deze gesloten en voortaan de weg Malang – Kedalpajak gebruikt.’ Van der Werff noteert daarover verbaasd: ‘Eerst een kampong afbranden om een schootsveld te verkrijgen en de aanvoer van mijnen tegen te gaan met de intentie op die manier transport over de weg veiliger te maken en vervolgens een dag later diezelfde weg sluiten? Deze manier van optreden kan met de beste wil van de wereld niet als “militair noodzakelijk” worden geclassificeerd.’⁷⁷ Bij de rechters riep het inderdaad opvallende feit van de wegafsluiting, waaraan mogelijk ook een op die volgende dag verkregen nieuw tactisch inzicht ten grondslag zou kunnen hebben gelegen, echter geen vragen op. Hetzelfde gold voor de ad hoc – en wellicht door humanitaire of praktische overwegingen ingegeven – beslissing van actieleider Herklots om een paar huizen in Sutojayan te sparen. Deze handelwijze valt eveneens moeilijk te rijmen met het vrijmaken van een schootsveld.

Een ander volgens Van der Werff opvallend punt is dat in de processtukken nergens genoteerd staat dat de (voorlopige) demarcatielijn met de Republiek Indonesië midden door Sutojayan zou lopen. De Nederlanders zouden daarom wellicht – om politieke repercussies te vermijden – alleen de huizen in ‘hun’ deel van het dorp hebben afgebrand.⁷⁸ Volgens diverse kaarten en oleaten die in de archieven bewaard zijn gebleven blijkt echter dat de demarcatielijn één à twee kilometer zuidelijk van Pakisaji en Sutojayan liep, waardoor deze suggestie van Van der Werff niet aannemelijk lijkt.⁷⁹ Overigens verklaarde Grijzen over de door hem van te voren vastgelegde afbakening van de af te branden kampongstrook van Sutojayan slechts dat dit deel van het dorp ‘het meest bij de verbindingsweg Pakisadji-Kendalpajak gelegen was’.⁸⁰

Sterke minachting voor de beklagden en hun beweegredenen

Terwijl de rechters de beweringen en beweegredenen van de meerderen van de drie bevelweigerers a priori als geloofwaardig, integer en betrouwbaar lijken te hebben ingeschat en hen daarom niet nader aan de tand voelden, valt op hoe neerbuigend zij met de gewetensbezwaren van het trio omgingen. Zij veegden die achteloos van tafel. Zij deden dit door hun motieven tot simpele ‘tegenzin’ en – in het geval van De Hoog – ‘jeugdige blague’ te reduceren. De krijgsraad twijfelde dan ook aan ‘de oprechtheid van door beklagde [De Hoog] verkondigde Christelijke beginselen’.

⁷⁷ NA, Marbrig, 1782, Rapport Cie “L”, 3 Inbat Marbrig, tijdvak 8 augustus tot 21 augustus, luitenant der mariniers H.R.T. Grijzen; Van der Werff, ‘Eerherstel drie mariniers’.

⁷⁸ Van der Werff, ‘Eerherstel drie mariniers’.

⁷⁹ Zie bijvoorbeeld de oleaten in NA, SNI, 3272. Pas na de zogeheten Renville-overeenkomst van begin 1948 zou er overigens een nieuwe en definitieve demarcatielijn worden vastgelegd. Dit gebeurde ook ten zuiden van Malang na lokale onderhandelingen met vertegenwoordigers van het Indonesische leger in onder meer Kendalpayak. Zie B.H. Erné, *Bren naar voren, Partisanen! Het OVW-bataljon 1-12 RI op Java*, 46.

⁸⁰ NA, Marbrig, 1745, Verklaring Grijzen 1949, 2 februari 1949.

Vanwege diens 'uitgebreidere schoolopleiding' (hij bezocht de derde klas gymnasium) werd De Hoog tevens een 'verderfelijke invloed' verweten op de andere mariniers die het brandstichtingsbevel hadden geweigerd. Bovendien stelde de krijgsraad bij deze achttienjarige een zelfvertrouwen van 'zeer gevaarlijk karakter' vast. In het krijgsraadvonnis van Smit, waarin als gezegd gesproken werd van 'onwettige' en 'ongefundeerde' "gewetensbezwaren" die 'te onpas naar voren' waren gebracht, meenden de leden ook naar aanhalingstekens als stijlmiddel te moeten grijpen. Kennelijk wilden zij op deze wijze hun minachting voor de weigeringsmotieven van de drie mariniers – vooral voor de buitenwacht respectievelijk de MRT-lezers – kracht bij zetten. Ook het HMG meende tussen aanhalingstekens van opgeworpen "gemoedsbezwaren" of "Christelijke bezwaren" te moeten spreken. Sergeant Smit kreeg het het zwaarst te verduren. Terwijl het HMG hem 'een eenvoudige van geest' noemde, stelde de krijgsraad – op basis waarvan blijft onduidelijk – vol afkeer dat hij 'louter [werd] gedreven door een eigenaardige lust tot kritiek op een militair bevel'.⁸¹

In een naschrift bij de in mei 1948 gepubliceerde vonnissen speculeerde MRT-redactielid W.H. Vermeer, zelf fiscaal bij de Zeekrijgsraad in Indonesië, bovendien over een 'bravoure' van Smit. Deze sergeant zou wellicht mede hebben gehandeld om 'in zijn kring op te vallen en belangrijk te schijnen'.⁸² De minachting voor de gewetensbezwaren viel medio oktober 1948 professor Willem Banning ook al op. Hij was een prominent vertegenwoordiger van de progressieve stroming in de Nederlandse Hervormde Kerk en lid van het hoofdbestuur van de PvdA. Banning schreef in *Tijd en Taak* dat de weigering om de kampong in brand te steken, door de krijgsraad en het HMG 'als hoogst ernstig misdrijf' beschouwd, het hele Nederlandse volk aanging: 'Een volk, dat op vlotte wijze, waarop krijgsraad en Hoog Militair Gerechtshof dat doen, met gewetensbezwaren omspringt, is op een gevaarlijke en noodlottige weg.'⁸³

Minister van Marine Schokking leverde eind 1948 eveneens forse kritiek op het gemak waarmee de krijgsraad en het HMG de gewetensbezwaren wegwuifden. Hij merkte inleidend op dat de drie mariniers goede, tot zeer goede staten van dienst hadden en niet aan de Nederlandse oorlogvoering an sich twijfelden. 'Zij stonden achter de Regering. Hun [weigerachtige] optreden, incidenteel, was voor mariniers als zij waren ongebruikelijk. (...) Het maakte psychologisch juist ingrijpen van Kap. Grijzen wenselijk. Te meer, nu de bezwaren op religieuze gronden gemotiveerd werden. Daar kwam nog bij, dat de houding van twee hunner, zijnde beroepsonderofficieren der Mariniers, toch wel reeds door het ongewone daarvan, althans tot nadenken moest stemmen.' De minister vervolgde: 'Tenslotte kwamen de bezwaren voort uit een mentaliteit, die in het algemeen elke Nederlandse militair niet ontsiert, te weten: dat aan het vereiste van een rechtvaardig adequaat optreden ook voor het geweten voldaan moet zijn. (...) De religieuze bezwaren zijn in de verhoren onvoldoende tot klaarheid gekomen. De fundering en diepte ervan zijn daarbij niet gepeild. Er blijkt uit de stukken ook niet van een poging, tijdens verhoren of zitting, om door aannemelijk maken van de militaire noodzaak, om verdachten het onjuiste van eigen inzicht achteraf te doen erkennen. De schrifturen

⁸¹ NA, KtV, 100, sententie HMG in de zaak De Hoog; 'Brandstichtings-sententie', *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* XLI (1948), 334-337. De krijgsraad nam het Smit ook kwalijk dat hij tijdens de sweep van Sutojayan met een net eieren zou hebben rondgelopen. Herklots maakte hem het volgende verwijt: 'Als de baas eieren gaat zoeken komt er van de patrouille niets meer terecht.' Die aantijging is ook in het MRT gepubliceerd. Wat daar echter onvermeld blijft is dat Smit deze eieren naar eigen zeggen van bewoners van Sutojayan had gekregen en dus niet had gestolen, zoals Herklots suggereerde.

⁸² Vermeer, 'Naschrift' van 'Brandstichtings-sententie', *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* XLI (1948), 340.

⁸³ Willem Banning, 'Een hoogst ernstig misdrijf', *Tijd en Taak*, 16 oktober 1948, geciteerd uit *Excessennota*, 276.

van eis in eerste en tweede aanleg vertonen volstrekt onvoldoende psychologische diepgang op dit punt. Zulke is des te bedenkelijker, nu toch immers, zowel in eerste als tweede instantie een schriftuur van eis voor de uiteindelijke uitspraak richtinggevend wil zijn.⁸⁴

Minister van Justitie Wijers sloot zich in maart 1949 bij de zienswijze van zijn ambtgenoot aan. In het gezamenlijk met Schokking opgestelde advies over het gratieverzoek bekritiseerden de twee ministers het gebrek aan moeite om tijdens de zittingen de beweegredenen van de veroordeelden psychologisch te duiden. 'De ondergetekenden achten daarom aan twijfel onderhevig, of de gemoedsbezwaren op hun juiste waarde zijn geschat.'⁸⁵ De minachting voor de gewetensbezwaren en de karakters van het drietal past ook in het bredere beeld van een algemeen gebrek aan begrip en zelfs een openlijk beleden afkeer van de militaire autoriteiten voor dienstweigeraars en hun motieven.⁸⁶

Disproportionele strafmaat

In politiek-ambtelijke kringen gingen er stemmen op die weliswaar begrip voor de bestraffing van het trio toonden, maar de straffen (veel) te hoog vonden. Het meest expliciet was wederom minister Schokking, die zich in de veroordeling aan zich kon vinden en aan de militaire noodzaak, die door krijgsraad, HMG en anderen was vastgesteld, niet wilde twifelen: 'Zij hebben gedwaald en zijn daarom terecht veroordeeld.' Daar stond tegenover dat de minister vond dat de militairen 'op zichzelf respectabele motieven' hadden die 'wel van betekenis [zijn] voor de strafmaat'. Onder meer om die reden vond hij de 'opgelegde straffen te zwaar en niet adequaat aan hetgeen de gerechtigheid eist'. Schokking achtte een bestraffing met acht maanden onvoorwaardelijk en anderhalf jaar voorwaardelijk voor Smit en Stokking en van vier maanden onvoorwaardelijk en anderhalf jaar voorwaardelijk voor De Hoog 'voldoende beboet'. Hij vond het voorts 'beslist onjuist' om Smit uit de militaire dienst te ontslaan omdat hij diens vergrijp zag als 'incidentele misstap' die diens 'militaire carrière niet behoort te vernietigen'. In mindere mate gold dat ook voor Stokking. 'De Hoog was nog slechts 18 jaar toen hij het feit beging. Hij was vrijwillig in beroepsdienst gegaan.' Zijn verantwoordelijkheid was bovendien 'niet de zwaarste in deze zaak'. De minister concludeerde: 'Ik zou dus ook hem willen handhaven als marinier.'⁸⁷

Ook in deze beschouwingen van zijn ambtgenoot kon minister Wijers zich vinden. Vanwege 'prijzenswaardige motieven', te weten 'eerbied voor het leven en het goed van de medemens' en het gebrek aan persoonlijk en psychologisch-tactisch optreden van Grijzen achtten de twee ministers dan ook termen aanwezig 'voor vermindering der straffen bij wege van gratie'. Zij benadrukten daarbij dat er 'geen sprake was van kwaadwilligheid, gezagsondermijning of rebellie' en dat de veroordeelden 'goede en zeer goede conduites' hadden.⁸⁸ Behalve Schokking en Wijers gaven ook advocaat-fiscaal Bondam en officier van justitie Veldhuis er blijk van dat zij de straffen te hoog vonden en/of wilden kwijtschelden. Daarnaast waren er nog enkele functionarissen, onder wie het

⁸⁴ NA, Marbrig, 1745, Nota over Smit, De Hoog en Stokking, minister van Marine Schokking, 23 december 1948. De verhoren en de schrifturen van eis zijn niet in de archieven terug te vinden.

⁸⁵ NA, Marbrig, 1745, Wijers aan Schokking, ontwerp-besluit omtrent gratieverzoeken, 28 maart 1949.

⁸⁶ Zie hierover onder meer Antoine Weijzen, *De Indië-weigeraars. Vergeten slachtoffers van een koloniale oorlog* (Utrecht 2015) en Henny Zwart, *Er waren er die niet gingen* (Amsterdam 1995).

⁸⁷ NA, Marbrig, 1745, Nota over Smit, De Hoog en Stokking, minister van Marine Schokking, 23 december 1948.

⁸⁸ NA, Marbrig, 1745, Wijers aan Schokking, ontwerp-besluit omtrent gratieverzoeken, 28 maart 1949

hoofd van de afdeling juridische Zaken van het ministerie van Overzeese Gebiedsdelen Bödeker, die in wat bedektere termen lieten doorschemeren dat zij de hoogte van de straffen voor de mariniers discutabel vonden: 'Of de opgelegde straffen in het onderhavige geval billijk kunnen worden geacht is uiteraard voor betwisting vatbaar'.⁸⁹

In de context van de toenmalige Nederlandse oorlogvoering is het opvallend dat het mariniers-trio, dat volgens twee ministers uit 'prijzenswaardige motieven' had gehandeld en *geen* geweld had gepleegd, net als de dienstweigeraars in Nederland, zeer hoge straffen opgelegd kregen, terwijl Nederlandse militairen die in Indonesië ernstige misdaden (waaronder moord, brandstichting en marteling) pleegden, de dans zeer vaak ontsprongen – of hooguit lage en vaak voorwaardelijke straffen kregen. Dit contrast voedde ook de verontwaardiging over de (te) hoge bestraffing van het trio in vooral linkse en christelijke kringen. Een andere voor de regering pijnlijke 'affaire', die tegelijk met de 'Pakisaji-zaak' speelde en deze tegenstelling goed zichtbaar maakte, was de zogeheten 'dodentrein' van Bondowoso. Nederlandse mariniers hadden eind 1947 tijdens een gevangentransport, niet uit opzet maar uit onverschilligheid, maar liefst 46 Indonesische krijgsgevangenen op erbarmelijke wijze in twee vrijwel luchtdicht afgesloten goederenwagens laten stikken. Nadat het schandaal was uitgelekt, veroordeelde de Zeekrijgsraad in eerste instantie alleen de transportcommandant tot een symbolische straf van één maand. Critici vonden de mildheid van deze straf extra wrang omdat zij in schril contrast stond met de veel zwaardere straffen die aan het drietal bevelweigeraars waren opgelegd. Pas na stevige kritiek in binnen- en buitenland veroordeelde het HMG in 1948 in deze Bondowoso-zaak, tot grote verontwaardiging van de Mariniersbrigade, twee officieren tot gevangenisstraffen van viereneenhalf à acht maanden. Zes mariniers die met de bewaking belast waren geweest, kregen straffen tot maximaal drie maanden aan hun broek.⁹⁰

Vergeleken met de forse straffen voor Smit, Stokking en de Hoog, vielen deze vonnissen nog steeds zeer laag uit. Eerder hadden (vooral linkse) media al als punt van kritiek naar voren gebracht dat de commando's van de beruchte kapitein Raymond Westerling, die in 1946-1947 samen met reguliere KNIL-eenheden een massamoord op duizenden Indonesiërs in Zuid-Sulawesi hadden gepleegd, de strafrechtelijke dans waren ontsprongen. De twee bekende voorbeelden 'Zuid-Sulawesi' en 'Bondowoso', evenals de ongestraft gebleven moordpartij in het West-Javaanse dorp Rawagede (het huidige Balongsari), geven blijk van een algemene Nederlandse cultuur van straffeloosheid. Zij staan dan ook geenszins op zichzelf. Dat de Nederlandse justitie in Indonesië steevast met twee maten mat, bleek verder uit de zeer harde aanpak van gearresteerde Indonesiërs, die al voor de kleinste vergrijpen langdurige gevangenisstraffen of zelfs de doodstraf kregen. De militair-juridische praktijk kwam er dus op neer dat de eigen militairen die over de schreef gingen meestal werden ontzien – met name officieren – of hooguit laag werden gestraft, terwijl Indonesiërs alsmede Nederlandse dienst- en bevelsweigeraars juist uitermate streng werden aangepakt.⁹¹

⁸⁹ NA, Marbrig, 1745, codetelegram Bödeker aan Sassen, 15 november 1948.

⁹⁰ Zie over de Bondowoso-ramp onder meer Ad van Liempt, *De Lijkentrein* of 'De Bondowoso-affaire', *Militair-Rechtelijk Tijdschrift*, deel XLII (1949), 109-120; Limpach, *Brandende kampongs*, 541-544. Opmerkelijk is dat fiscaal Bondam de Bondowoso-ramp een 'zwarte zijde' in de geschiedenis van de Mariniersbrigade noemde en 'Befehl-ist-Befehl'-mentaliteiten bij de bewakers aan de kaak stelde. Hij repte ook over 'kadaver-discipline'. Zijn ivergelijkingen met de nazi's zorgden voor grote verontwaardiging bij de Mariniersbrigade.

⁹¹ Zwinkels, 'Het recht als wapen'; Limpach, *Brandende kampongs*, 268, 284-289, 498-544.

Dominee Buskes verwoordde dit in 1948 in *Tijd en Taak* als volgt: ‘In Nederland worden door Nederlandse instanties Duitsers, die in Nederland een dorp bij wijze van represaille in brand staken, als misdadigers veroordeeld. Op Java worden door Nederlandse instanties Nederlanders, die weigerden een Javaans dorp bij wijze van represaille in brand te steken, als misdadigers veroordeeld.’⁹² *Trouw*-hoofdredacteur Greven trok in 1995 vergelijkbare conclusies en benadrukte dat Nederlandse militairen die misdaden tegen Indonesiërs pleegden juist werden ontzien: ‘Het militaire rechtssysteem was heel wat clementer voor misdadige meelopers, dan voor mensen die naar hun geweten bleven luisteren. En de politiek dekte de militairen. Zo ging dat toen in dit land.’⁹³ Van een eerlijk proces en een proportionele strafmaat voor de drie bevelweigerders, door hogerhand als dwarsliggers beschouwd, was, kortom, geen sprake.

4. Juridische discussies over het toetsingsrecht

Als gezegd, werden de vonnissen van de krijgsraad en het HMG in mei 1948 (onder de kop ‘brandstichtings-sententie’) in het MRT gepubliceerd. Deze publicatie en de media-aandacht zorgden ervoor dat er ook in juridische kringen de nodige discussies op gang kwamen, behalve in het MRT bijvoorbeeld ook in het *Nederlandse Juristenblad*. Het beoordelen van de rechtmatigheid van een bevel is een complex vraagstuk dat destijds al zwaar werd bediscussieerd onder militair-juristen.⁹⁴ MRT-redacteur en fiscaal Vermeer benadrukte in een beknopt naschrift van de gepubliceerde vonnissen eveneens de complexiteit van de materie. Hij sprak bovendien van een ‘uiterst belangrijke uitspraak’ op ‘nationaal-strafrechtelijk’ niveau, die volgens hem lijn en koers gaf ‘in de moeilijke doolhof in het grensgebied gehoorzaamheidsplicht en toetsingsrecht, van dienstbevel en misdrijf tegen de menselijkheid’. Vermeer verduidelijkte, in lijn met de vonnissen van zijn collega’s, dat de uitspraken aantoonde dat militairen *in beginsel* moesten gehoorzamen, ‘zonder toetsing van bevoegdheid, doelmatigheid en strekking’.⁹⁵

Steun kregen de militair-juridische autoriteiten in een later nummer van het MRT schijnbaar ook van Bert Röling, de gezaghebbende Nederlandse hoogleraar strafrecht en rechter bij de processen tegen oorlogsmisdadigers in Tokyo. Hij achtte de veroordeling van het trio ‘juridisch volkomen verantwoord’, maar achtte de verontwaardiging over hun veroordeling begrijpelijk en beoordeelde hun situatie als tragisch. Het opvolgen van bevelen was enerzijds immers een plicht en een krijgsmacht zonder gehoorzaamheid was ondenkbaar, redeneerde Röling, anderzijds hadden minderen ‘de plicht soms ongehoorzaam te zijn, zij het in zeer uitzonderlijke gevallen’ – en op eigen

⁹² Buskes, ‘Spoor’s afgebrande dessa’s op Java’, *Tijd en Taak*, 2 oktober 1948.

⁹³ Greven, ‘De Excessennota’, *Trouw*, 12 augustus 1995.

⁹⁴ D.B.A. Franken en R.J. Brunner, *Het Wetboek van Militair Strafrecht* (‘s-Gravenhage 1948) 262-284 (Art. 114); Th.W. van den Bosch, *Beschouwingen over het militaire dienstbevel* (Zutphen 1976). Zie o.a. ‘Brandstichtings-sententie’, *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* XLI (1948) 326-340; A.C.J. van Heusden, ‘De ondergeschikte militair, oordelend over de rechtmatigheid van een ontvangen dienstbevel’, *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* XLI (1948) 289-290; R.C.-W.H.V., ‘De ondergeschikte militair, oordelend over de rechtmatigheid van een ontvangen dienstbevel’, *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* XLI (1948) 273-280; J.C. Panthaleon Baron van Eck, ‘De mindere militair oordelend over de rechtmatigheid van een ontvangen dienstbevel’, *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* XLI (1948) 498-507; W.H. Vermeer, ‘De militair, oordelend over de rechtmatigheid van een ontvangen dienstbevel’, *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* XLI (1948) 508-513; M. Krauss, ‘De kampongbrand-affaire’, *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* XLII (1949) 71-72; W. Broertjes, ‘“Befehl ist Befehl” (Order is order)’, *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* XLIII (1950) 260-268; W.H. Vermeer, ‘Elementen van het ‘dienstbevel’ in verband met de tenlastelegging’, *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* XLIII (1950) 569-579.

⁹⁵ ‘Brandstichtings-sententie’, *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* XLI (1948), 340.

risico. Röling betoogde tevens dat minderen weliswaar de plicht hadden om het plegen van oorlogsmisdrijven na te laten, maar dat zij door hun beperkte blik op het oorlogstoneel geen overkoepelend inzicht hadden ‘in de gecompliceerde materie van de represaille’ – en dus ook de militaire noodzaak van een actie niet konden beoordelen. Volgens Röling misten minderen eveneens het inzicht om te bepalen of een bevel in strijd was met het oorlogsrecht. Wat hij met zoveel woorden wilde zeggen, was dat de juristen hier voor een vrijwel onoplosbaar probleem stonden.⁹⁶

Hoewel ook Röling, ondanks zijn twijfels, meer de kant van de militaire justitie leek te kiezen, benadrukte hij enerzijds de tragiek van de weigeraars en wees hij anderzijds op de plicht om wederrechtelijke bevelen te weigeren, ook al gold dat alleen in uitzonderingssituaties en konden minderen dat volgens hem niet goed beoordelen. In hoeverre een commandant als de 33-jarige luitenant Grijzen dat wel adequaat kon, lieten zowel hij als de krijgsraad en het HMG echter in het midden – evenals het feit dat de even oude Smit en de vijf jaar jongere Stokking ervaren beroepsmilitairen waren en Smit bovendien onderofficier. Uiteraard had Grijzen, die op 11 augustus 1947 pas ruim een maand compagniescommandant was, op basis van zijn functie inzage in meer rapporten en daardoor in principe een informatievoorsprong op zijn minderen, maar of hij het hele militaire ‘speelveld’ in zijn rayon (en hoger) wel gedegen kon overzien is niettemin twijfelachtig. De mariniers waren immers op voor hen onbekend tropisch terrein verwickeld in een chaotische, onoverzichtelijke contraguerrilla tegen als ‘onzichtbaar’ en ‘ongrijpbaar’ geldende tegenstanders. Bovendien zal een onderofficier als Smit, die in de buiten- en grenspost Pakisaji gelegerd was, meer lokale kennis over Pakisaji en omgeving hebben opgedaan dan diens compagniescommandant Grijzen die zich in zijn commandopost in het stedelijke Malang ophield. Dit gold evengoed voor Roelofsen en Spoor, die vanuit het verre Surabaya en Jakarta stellig een militaire noodzaak hadden vastgesteld.

Het door Röling genoemde toetsingsrecht van bevelen door minderen kwam weliswaar ook in de vonnissen van de krijgsraad en het HMG (beknopt) ter sprake, maar daarin werd benadrukt dat het gebruik daarvan op eigen risico geschiedde en dat dit slechts in ‘buitengewoon exceptionele gevallen’ mocht worden gebruikt, namelijk als ‘zeer klaarblijkelijk menselijk onrecht wordt aangedaan’.⁹⁷ Hoe dit ‘menselijk onrecht’ viel te definiëren, bleef echter (wederom) onduidelijk – zo ook het antwoord op de vraag of het platbranden van huizen van mogelijkerwijs bij het aanvoeren van mijnen betrokken burgers tot dergelijk ‘zeer klaarblijkelijk menselijk onrecht’ moest worden gerekend.

Op 23 oktober 1948 mengde ook de hoogleraar rechtsfilosofie en rechtsvergelijking Izaak Kisch zich in *De Groene Amsterdammer* in de discussie. Of er sprake was van militaire noodzaak kon en wilde Kisch voor afronding van het in het vooruitzicht gestelde ‘onderzoek’ nog niet zeggen. Wel schreef hij dat zijn eerste indruk was dat met het platbranden van Pakisaji een ‘lelijke en oude traditie’ was gevolgd, die ‘in strijd was met de “beginselen der beschaafde volkeren” en met het volkenrecht’. Tegelijkertijd had Kisch begrip voor het feit dat een militair, hoe zuiver zijn geweten ook was, in tijd van oorlog niet zomaar kon doen wat in diens ogen goed was. Wel benadrukte hij de onrechtmatigheid van bevelen die in strijd zijn met het volkenrecht. Kisch betoogde dat als men volkenrechtelijke principes werkelijk serieus nam, deze ‘boven vermeende en zelfs boven werkelijke

⁹⁶ Limpach, *Brandende kampongs*, 645-646; Bert Röling, ‘Brandstichtingsaffaire’, *Militair rechtelijk Tijdschrift*, deel XLII (1949), 219-213.

⁹⁷ ‘Brandstichtings-sententie’, *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* XLI (1948), 334.

staatsbelangen, hoe groot ook', dienden te worden gesteld. De subalterne militair moest dan echter ook de bevoegdheid hebben zich conform het volkenrecht te gedragen. Zelfs als in een geval als in Pakisaji, op grond van bijzondere omstandigheden, de superieuren met hun inschatting van militaire noodzaak *wellicht* gelijk zouden hebben, diende voor soldaten die geloofden dat zij moesten vasthouden aan volkenrechtelijke beginselen het principe van verminderde bestraffing te worden toegepast. De zware straffen voor de drie mariniers waren daarom *sowieso* ongepast. Kisch juichte het voorts toe dat er Kamervragen waren gesteld: 'Hier zijn fundamentele problemen van vrijheid van overtuiging en van volkenrecht aan de orde – en op beide gebieden heeft Nederland een reputatie te waarborgen waarover niet zorgzaam genoeg kan worden gewaakt.'⁹⁸

Conclusie

Dit onderzoek toont aan dat de juridische basis voor de veroordeling en strenge bestraffing van de drie mariniers, de militaire noodzaak van het platbranden van Sutojayan, zwak is. Sterker nog, er zijn veel indicaties dat de sweep een ongeoorloofde represaille respectievelijk een exemplarische collectieve wraakactie was, zoals de veroordeelden stelden. Daarop wijst onder meer het feit dat in Sutojayan geen gewapend verzet werd gepleegd en geen wapens, springstoffen of munitie werden aangetroffen, terwijl het evident is dat ongewapende burgers leed werd berokkend. Dat het hier waarschijnlijk geheel of gedeeltelijk een wraakoefening betrof, blijkt ook uit de omstandigheid dat de actie vrijwel onmiddellijk werd bevolen nadat twee Nederlandse voertuigen op een mijn waren gereden, waarbij onder meer de postcommandant van Kendalpayak zwaar gewond raakte. Vrijwel alle militaire getuigenissen leggen hier in ieder geval een gedeeltelijk oorzakelijk verband.

Uit dit onderzoek blijkt tevens dat veel betrokken autoriteiten achter de schermen de nodige vraagtekens plaatsten bij het door commandanten van hoog tot laag gepropageerde argument van 'militaire noodzaak'. Ook de inconsequente redeneringen vallen op. Zo beriep kapitein Grijzen zich aanvankelijk nog specifiek op de legitimering 'vrijmaken van een schootsveld', terwijl hij naderhand, mede gesteund door generaal Spoor, meer in het algemeen sprak van een tactische noodzaak; een juridisch relevantere term waarmee de vermeende legitimiteit van de brandstichting beter werd onderbouwd. Moeilijk met het argument van 'militaire noodzaak' te verenigen, is voorts dat de onveilig geachte weg tussen Pakisaji en Kendalpayak, die door het platbranden van een deel van een kampong een stuk veiliger zou zijn gemaakt, de dag na deze actie onmiddellijk werd gesloten. De krijgsraad en het HMG merkten deze inconsequentie echter niet op. Ook negeerden zij de argumentatie van beroepssergeant Smit, die nadrukkelijk aangaf niet in te zien hoe het platbranden van Sutojayan, zo ver van de post Pakisaji verwijderd, kon leiden tot een verruiming van het schootsveld – en waarom men dan, zoals in dergelijke gevallen gebruikelijk, ook niet onmiddellijk de vegetatie verwijderd had.

Opvallend is voorts dat minister Sassen beslist geen militaire noodzaak zag. Met die opvatting stond hij niet alleen. In militair-justitiële kring hebben in ieder geval advocaat-fiscaal Bondam en officier van justitie Veldhuis de 'noodzaak'-verklaring van Grijzen verworpen. Spijtig voor de veroordeelden was dat de 'opmerkelijke draai' van Bondam, die bij het HMG eerst nog zware straffen had geëist, pas enkele maanden na hun definitieve veroordeling plaatsvond. Opmerkelijk is verder dat zelfs twee directe meerderen van de drie bevelweigerders, Herklots en Van Tuinen, aangaven het in hun ogen noodzakelijke platbranden wel degelijk mede als ongeoorloofde represaille te hebben beschouwd.

⁹⁸ Izaak Kisch, 'Gedachten over Pakisadji', *De Groene Amsterdammer*, 23 oktober 1948.

Deze belangrijke nuancering werd in de vonnissen van de krijgsraad en het HMG al dan niet opzettelijk verzwegen. Binnen de twee gewoegroepen zelf bestond voor én tijdens de actie eveneens de nodige weerstand tegen het uitvoeren van de sweep, die door de meeste mariniers als wraakactie werd gezien.

Dit onderzoek laat tevens zien dat de veroordeelden geen eerlijk proces hebben gekregen – en als gevolg daarvan (te) hoge straffen. Alles wijst erop dat de militaire rechters, evenals de legerleiding bevreesd voor een gezagsondermijnd effect van het sanctioneren van ongehoorzaamheid, met deze unieke rechtszaak een afschrikwekkend voorbeeld wilden stellen. Zij onderschreven dan ook de hoge eisen van de aanklagers en voegden daar zelfs nog de bijkomende straf oneervol ontslag aan toe. Dat beeld van een oneerlijk proces wordt verder bevestigd door het feit dat de rechters alle verklaringen die het argument van militaire noodzaak leken te onderschrijven klakkeloos aanvaardden. Bovendien stonden zij er niet bij stil dat militaire noodzaak een subjectieve en rekbare term was die gemakkelijk kon dienen om militaire represailles een schijn van legitimiteit te geven. Dat de – niet ondervraagde – burgers van Sutojayan betrokken zouden zijn bij het leggen van de mijnen, namen de militaire rechters eveneens voetstoots aan.

De rechters gingen zelfs a priori, zo leek het, uit van schijnbaar feilloze Nederlandse commandanten wier bevelen onmogelijk wederrechtelijke konden zijn. Tegelijk benadrukten zij dat minderen die daar niettemin aan twijfelden, hooguit achteraf een klacht konden indienen. Weliswaar werd het toetsingsrecht van bevelen niet geheel ontkend, maar dit gold alleen voor zeer uitzonderlijke gevallen, waarover minderen als de drie mariniers eigenlijk niet konden oordelen. Zij moesten dus vooral gehoorzamen. In werkelijkheid, zo tonen ook de destijds gevoerde juridische discussies over het toetsingsrecht aan, lag deze materie veel ingewikkelder, zoals onder meer Röling betoogde. Wat moest bijvoorbeeld verstaan onder het begrip ‘mensonterend bevel’? Relevant is voorts het betoog van Kisch. Voor hem stond buiten kijf dat de mariniers vanwege hun intentie om geen oorlogsmisdrijven te begaan in ieder geval niet zo zwaar hadden mogen worden gestraft. Ministers Schokking en Wijers redeneerden in dezelfde trant als Kisch. Zij wilden de resterende straffen van de bevelweigeraars onder meer kwijtschelden omdat zij uit ‘prijzenswaardige motieven’ hadden gehandeld en merkten op dat deze intentie – eigenlijk – een straf verlagend effect had moeten hebben. Opmerkelijk is voorts dat minister Schokking de meerderen van het trio scherp bekritiseerde, omdat zij hun bevelen om Sutojayan plat te branden volkomen ontoereikend hadden toegelicht. Hadden zij hun minderen goed voorgelicht, dan hadden zij de bevelweigering, met alle gevolgen van dien, volgens de minister waarschijnlijk kunnen voorkomen.

Tekenend voor het oneerlijke karakter van de rechtsgang was verder dat de rechters zich neerbuigend over de morele en godsdienstige beweegredenen voor de bevelweigering uitlieten. Ze veegden deze motieven zonder meer van tafel en reduceerden deze tot ‘ongefundeerde’ en ‘onwettige’ bezwaren, ‘tegenzin’, ‘jeugdige blague’ en een ‘merkwaardige lust’ om bevelen te kritiseren. Deze minachting viel ook minister Schokking op, die de rechters op dit punt hekelde. Mede om die reden achtte deze minister, evenals zijn collega Wijers, de straffen van de drie veroordeelden veel te hoog. Zij pleitten dan ook voor gratieverlening en vernietiging van de bijkomende straf van ontslag uit militaire dienst.

Deze gratieverlening was ongetwijfeld deels door politieke druk ingegeven. Deze pressie was vooral ontstaan door de – vanwege ambtelijke obstructie pas zeven maanden later beantwoorde –

Kamervragen die op hun beurt uit de vooral in linkse en kerkelijke kringen breed gedragen verontwaardiging in Nederland voortvloeiden. De commotie stoelde niet in de laatste plaats op de perceptie dat de straffen buitenproportioneel hoog waren, vooral vergeleken met de – vaak uitblijvende of hooguit zeer milde – bestraffing van Nederlandse militairen die in Indonesië over de schreef waren gegaan. Ook recent historisch onderzoek bevestigt het met twee maten meten van de militaire justitie, die er niet in slaagde binnen de krijgsmacht een onafhankelijke positie in te nemen en die de militaire belangen – men denke aan het bewaren van de discipline en het beperken van de eigen verliezen desnoods met onwettige middelen – steevast veel zwaarder woog dan morele en juridische principes.

Of eerherstel opportuun is, is als gezegd een politieke beslissing. Wel willen we er tot slot op wijzen – mede in reactie op de afwijzing van het rehabilitatieverzoek door minister van Defensie Hillen in 2012 – dat in dit verslag de ‘Pakisaji-zaak’ vooral is beschouwd aan de hand van in die tijd geldende morele en juridische maatstaven en dus niet naar ‘hedendaagse normen’. Zo was het collectief straffen van burgers ook in 1947 al uitdrukkelijk verboden, niet alleen volgens het volkenrecht maar ook volgens toenmalige militaire voorschriften en instructies.

Bijlage: Geraadpleegde archieven, archiefblokken en inventarisnummers met beschrijvingen

Nationaal Archief, Den Haag

2.13.126 Mariniersbrigade in Nederlands-Indië, (1942) 1946-1950 (1957) [Marbrig]

132 3^e Infanteriebataljon, 1946 apr. - 1947 nov.

209 Jaarverslagen infanteriebataljons Mariniersbrigade. 3e Infanteriebataljon, 1947

819 Verslag van de Medische Dienst van het 3e Infanteriebataljon over de periodes 21 januari 1946 - 1 december 1947 en 21 augustus - begin december 1947

893 Onderzoek naar kapitein M.H.R.T. Grijzen inzake de toekenning van een Koninklijke onderscheiding, 1950

1454 Operatieorders commandant Mariniersbrigade 1946-1949. Nrs. 11 - 88, 1946 - 1947

1462 Weekrapporten onderdelen Mariniersbrigade. Mei – september 1947

1470 Berichtenverkeer inzake acties. 1947 juli 18 - aug. 12 1947

1474 Operatie rapporten van de Mariniersbrigade nrs. 2 - 10. 1947

1480 Operatie rapporten Mariniersbrigade met vermelding van locaties, vijandelijke acties, eigen patrouilleactiviteiten, eigen artillerie, bijzondere voorvallen, recapitulatie eigen en vijandelijke verliezen, overzicht vijandelijke activiteiten en algemene beschouwingen. 1947 - 1950

1745 Stukken betreffende een onderzoek naar de militaire noodzaak voor het afbranden van kampong Soetodjajan op 11 augustus 1947, het dossier inzake de veroordeling van mariniers door de Zeekrijgsraad voor het weigeren gehoor te geven aan het bevel om de kampong plat te branden, de beantwoording van Kamervragen hierover en gratieverzoeken en -verlening van de mariniers in kwestie. 1948 - 1950

1780 Dagrappporten inzake patrouilles door de I, K en L-Infanteriecompagniën van het 3e Infanteriebataljon van aug. 27 - dec. 2. 1947

1782 Patrouillerapporten van L Infanteriecompagnie van het 3e Infanteriebataljon van vrijdag 8 en zaterdag 9 augustus 1947 en notitie van het secretariaat van het hoofdkwartier inzake de patrouille Zuidelijk Prambon 11 februari 1947

1850 Operatie bevelen van het 3e Infanteriebataljon. 1947

1852 Wekelijkse operatie rapporten van het Korps Mariniers III, Ab II-4. Nrs. 1 - 17, 1946 - 1947

1853 Wekelijkse operatie rapporten van het Korps Mariniers III, Ab II-4. Nrs. 18 - 41, 1947 1947

1864 Gevechtsrapporten. 3e Infanteriebataljon, 1946 - 1947

1960 Stukken betreffende rapporten en bevelen inzake acties van het 1e en 3e Infanteriebataljon van de Mariniersbrigade. 1945 - 1947

1975 Stukken betreffende gevechtsactiviteiten van de Mariniersbrigade. 1946 - 1949

2.10.14 Algemene Secretarie van de Nederlands-Indische Regering en de daarbij Gedeponeerde archieven, (1922) 1944-1950 [AS]

3781 Stukken betreffende de dienstweigering van drie mariniers deel te nemen aan het platbranden van kampongs in Oost-Java in 1947, ingekomen naar aanleiding van vragen in de Tweede Kamer. 1949 jan. - mrt. 1 omslag

4646 Inspectierapporten en verslagen van de vertegenwoordiger van de procureur-generaal en de justitieel adviseur bij de RECOMBA Oost-Java, 1947 aug. - dec.

4977 Stukken betreffende de bestuursvoering en de bestuursorganisatie, de patrouillegebieden en de uitvoering van de cease-fire order op civiel gebied. Oost-Java

4994 Ingekomen verslagen en andersoortige berichtgeving van het plaatselijk bestuur in de nieuw bezette gebieden van Oost-Java, ingekomen via de RECOMBA te Surabaja. 1947 sep. - dec.

2.10.29 Ministerie van Koloniën: Rapportage Indonesië

192 Zeer geheime notulen van de Legerraad voor Nederlands-Indië, 1e tot en met 23e vergadering, 1947 april - 1948 december

208 Geheime operationele rapporten van de Generale Staf te Batavia, jul-dec 1947

249 Zeer geheime mededelingen betreffende Nederlands-Indië, samengesteld door de chef van de Generale Staf op het Ministerië van Oorlog in Den Haag, 1947 apr-dec 1947

280 Departementale nota's en resumés, 1945 oktober - 1948 april

395 Rapporten van de gedelegeerd regeringscommissaris (RECOMBA) te velde, 1947 juli augustus

396 (Zeer) geheime situatierapporten (SITRAP) opgesteld op het centraal kantoor van de RECOMBA, 1947-1949

397 (Zeer) geheime weekoverzichten samengesteld door de RECOMBA en de tijdelijke bestuursadviseur (TBA), 1949 maart - november

398 Geheime telegrambrieven van de RECOMBA en de TBA, 1947 September - 1949 november

433 Verslagen opgemaakt door de gedelegeerde regeringscommissaris voor bestuursaangelegenheden (RECOMBA), 1947 september - december

2.13.132 Strijdkrachten in Nederlands-Indië, (1938 - 1939) 1941 - 1957 [1960] [SNI]

297 Bekendmaking betreffende de begrenzing van gebieden, waarbinnen door de Indische regering de rechtstreekse verantwoordelijkheid voor recht en orde is overgenomen (de zgn. "Van Mook-lijn"). 1947

1956 Situatieoverzichten van het Centraal Kantoor Recomba voor Oost-Java. 1947

3132 2-10 Regiment Infanterie. 1947 - 1949

3266 2 Bataljon 10 Regiment Infanterie (2-10 RI). 1945 - 1948 1945 - 1948

3272 1 Bataljon 12 Regiment Infanterie (1-12 RI). 1945 - 1947 1945 - 1947

2.09.19 Inventaris van de archieven van de Krijgsraden (te Velde) in Nederland, Europa, Canada, Australië, Nederlands-Indië, Nieuw-Guinea en het Verre Oosten, 1923-1962 [KtV]

99 1948

100 1948

2.03.01 Inventaris van de archieven van de ministeries voor Algemeene Oorlogsvoering van het Koninkrijk (AOK) en van Algemene Zaken (AZ): Kabinet van de Ministerpresident [KMP]

3836 M. van der Goes van Naters en J.J. Vorrink: betreffende de weigering van drie militairen tot het platbranden van de kampong Pakisadji 1948-1949 1948-1949

2.13.257 Inventaris van de staten van dienst van militairen van de Koninklijke Marine inclusief de Marine Luchtvaartdienst, geboortejaren 1900-1920

9991 Grijzen, H.R.T.

2.13.72 Commandant Zeemacht in Nederlands-Indië, (1942-) 1945-1950 [CZNI]

108 Stukken betreffende het elimineren door afbranding van de kampong Soetodjajan nabij de verbindingsweg Pakisadji-Kendalpajak op 11 augustus 1947, 1949.

2.10.17 Procureur-Generaal bij het Hooggerechtshof van Nederlands-Indië, (1936) 1945-1949 (1969)

1117 Verslagen van de vertegenwoordiger van de Procureur-Generaal bij de RECOMBA Semarang inzake de situatie en het vervolgingsbeleid in zijn ressort. 1948 1 omslag

Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), Den Haag

Collectie 509 Dekolonisatie Nederlands-Indië

1026 Kantoor Inlichtingen. Staf X-brigade, 28 februari 1947 - 15 februari 1948

1256 Overzichten en verslagen afkomstig van het 3e bataljon 5e Regiment Infanterie onder bevel van luitenant-kolonels A. Plaisir en W.H. Aksen en majoors C.Th. Thomassen en R. Hagenouw betreffende de oprichting, inzet en verrichtingen van de eenheid op Oost-Java o.a. te Soerabaja, Tjermee, Modjosari, Modjokerto, Patjet, Batoe, Malang, Loemadjang, Pasirian, Probolinggo en Pasoeroean

1260 Artikelen, overzichten en verslagen afkomstig van het 4e bataljon 5e Regiment Infanterie onder bevel van luitenant-kolonels H.E. Greutink en mr. H.J. Both en majoor J.P.F. van de Horst betreffende de inzet van de eenheid op Oost-Java o.a. te Tjerme, Lawang, Malang, Pasoeroean en Toeren

1312 Artikelen, kaarten, overzichten en verslagen afkomstig van het 1e bataljon 12e Regiment Infanterie onder bevel van luitenant-kolonel B.H. Erné betreffende de inzet van de eenheid op Oost-Java o.a. te Soerabaja, Grisse, Tjermee, Kedamaen, Malang, Lawang, 28 juni 1946 - 1 januari 1948

1549 Verslag afkomstig van het 3e Infanterie Bataljon van de Mariniersbrigade onder bevel van majoor der Mariniers H.P. Arends o.a. betreffende operatie 'Product-Zuid', de Eerste Politie Actie vanuit Soerabaja op Oost-Java